Bohumil Vykypěl

Hjelmslevo glosematika ir baltų kalbų fonologija

Bibliotheca Salensis

Edenda curant

Axel Holvoet
Gina Kavaliūnaitė
Artūras Judžentis

Tomus I

Bohumil Vykypěl

Hjelmslevo glosematika ir baltų kalbų fonologija

Vilnae MMV

Bohumil Vykypěl

Hjelmslevo glosematika ir baltų kalbų fonologija

LIETUVIŲ KALBOS INSTITUTAS
Vilnius 2005

UDK 800
Vi-117

Leidybą rėmė
LIETUVOS RESPUBLIKOS VYRIAUSYBĖ

Autorizuotas vertimas iš vokiečių kalbos
Iš rankraščio vertė *Axel Holvoet*
Redaktorė *Elena Valiulytė*

Dailininkė *Giedrė Mikulskaitė*
Maketavo *Audronė Stanislovaitienė*
Surinkta *Gentium* rašmenimis
Išleido Lietuvių kalbos institutas
P. Vileišio g. 5, LT-10308 Vilnius
Spausdino UAB *Sapnų sala*
S. Moniuškos g. 21, LT-08121 Vilnius

ISSN 1822-3257
ISBN 9986-668-84-0
© Copyright Bohumil Vykypěl, 2005

Turinys

Pratarmė (7)

Įvadas (9)

1. Glosematika: kalba ir kalbotyra pagal Hjelmslevą (11)

1.1. Kalbos struktūra (11)

1.1.1. Penkios kalbos struktūros savybės (11)

1.1.2. Hjelmslevas ir de Saussure'as (14)

1.1.3. Kalbos sandara ir kalbos vartosena (16)

1.1.4. Kalbos kitimas (21)

1.1.5. Apie tai, kas neabejotina (22)

1.2. Apie metodą (22)

1.2.1. Potencialumas (22)

1.2.2. Formalioji dedukcija (23)

1.2.3. Atskira kalba (25)

1.2.4. Komutacija, variantai, tapatinimas (26)

1.2.5. Analizė (28)

1.2.5.1. Laisvoji ir susietoji skaida (30)

1.2.5.1.1. Laisvoji skaida (30)

1.2.5.1.2. Susietoji skaida (33)

1.2.5.1.3. Gramatinių elementų pavyzdys (35)

1.2.6. Empirika, Prahos mokykla, Hjelmslevo Organonas (37)

Ekskursas I: Rašytinės kalbos klausimu (39)

2. Lietuviškos ir latviškos „fonologijos“ (45)

2.1. Lietuvių kalba: kenematika ir morfonologija *in abstracto* (45)

2.1.1. Lietuvių kalbos kenematika *(46)*
2.1.1.1. Intensiniai išraiškos eksponentai (prozodemos) *(46)*
2.1.1.2. Išraiškos konstituentai *(48)*
2.1.1.2.1. „Sonantai" *(48)*
2.1.1.2.2. Balsiai *(49)*
2.1.1.2.3. Priebalsiai *(50)*
2.1.1.2.3.1. Priebalsiai 1° *(51)*
2.1.1.2.3.2. Priebalsiai 2° *(52)*
2.1.1.2.3.2.1. Skardžiųjų priebalsių redukcija *(54)*
2.1.2. Morfonologija *(55)*
2.1.2.1. Apie morfonologijos sąvoką *(55)*
2.1.2.2. Morfonologija ir Hjelmslevas I *(56)*
2.1.2.3. Morfonologija ir Hjelmslevas II. Apie redukciją *(57)*
2.1.2.4. Morfonologija ir Hjelmslevas III. Kalbos sandara ir kalbos vartosena *(59)*
2.1.2.5. Baigiamoji pastaba *(63)*
Ekskursas II: Komutacija fonologijoje ir glosematikoje: senosios čekų kalbos skiemeninių likvidų atvejis *(63)*

2.2. Latvių kalba: kenematika ir morfonologija *in concreto* *(70)*
2.2.1. Latvių kalbos kenematika *(70)*
2.2.1.1. Intensiniai išraiškos eksponentai (prozodemos) *(71)*
2.2.1.1.1. Bendrinės latvių kalbos prozodemos *(73)*
2.2.1.2. Išraiškos konstituentai *(74)*
2.2.1.2.1. „Sonantai" *(74)*
2.2.1.2.2. Balsiai *(75)*
2.2.1.2.3. Priebalsiai *(76)*
2.2.2. Latvių kalbos morfonologija *(79)*
Trumpos išvados arba perspektyvos: Ekskursas III *(81)*

Literatūros sąrašas *(84)*
Rodyklės *(90)*

Pratarmė

Serijai Bibliotheca Salensis *pradžią davė nuo 2004 metų Salų dvare (prie Kamajų, Rokiškio rajone) pradėtos rengti kalbotyros vasaros mokyklos. Joje bus leidžiamos specialiai šiai serijai parašytos, daugeliu atvejų Salose perskaitytų paskaitų pagrindu parengtos mažos apimties knygos, kuriose bus pateikti įvairių kalbotyros sričių ir krypčių įvadai. Tai nebus grynai populiari, plačiai publikai skirta serija, nes joje leidžiami tekstai reikalauja pagrindinio lingvistinio išsilavinimo. Leidėjai tikisi, kad serija* Bibliotheca Salensis *iš dalies galės užpildyti jau seniai jaučiamą spragą knygų rinkoje: trūksta lietuviškai parašytų arba į lietuvių kalbą išverstų knygų, supažindinančių skaitytojus su XX-ojo amžiaus lingvistinės minties pasiekimais tiek teorinės, tiek istorinės-lyginamosios kalbotyros srityje. Serija, žinoma, negalės atstoti fundamentinių lingvistinių veikalų ir platesnių, sistemingų įvadų vertimų, bet specifiniai jos bruožai turėtų ją padaryti patrauklią skaitytojams Lietuvoje: autoriai yra lietuvių kalbą tyrinėjantys arba su Lietuva bendradarbiaujantys lingvistai, serijoje spausdinami tekstai daugeliu atvejų bus paremti lietuvių kalbos medžiaga. Kaip ir pačios* Academia Grammaticorum Salensis, *taip ir* Bibliotheca Salensis *tikslas yra Lietuvoje skatinti susidomėjimą naujesnėmis teorinės ir deskriptyvinės lingvistikos kryptimis.*

Įvadas

Baltų kalbos ligi šiol dažniausiai tyrinėtos istoriniu arba istoriniu lyginamuoju požiūriu, ir tik naujausiais laikais ženkliai padaugėjo darbų, nagrinėjančių lietuvių bei latvių (rečiau, deja — senąją prūsų) kalbas sinchronijos arba kalbos teorijos požiūriu. Tiesa, ir anksčiau būta kalbininkų, žiūrėjusių į baltų kalbas ne tik kaip į įvairių indoeuropeistinių rekonstrukcijų objektą arba tokioms rekonstrukcijoms reikalingų pavyzdžių šaltinį, bet taip pat kaip į medžiagą kalbos teorijos apmąstymams arba sinchroninių aprašų objektus. Šioje diskretinėje kalbotyros istorijos srovėje svarbią vietą užima glosematinės kalbos teorijos kūrėjas, danų kalbininkas Louis Hjelmslev (1899–1965).

Hjelmslevo susidomėjimas baltų kalbomis ir, bendriau tariant, baltų tautomis yra gerai žinomas (plg. Sabaliauskas 1999): Hjemslevas 20-ojo amžiaus 3-ojo dešimtmečio pradžioje lankėsi Lietuvoje, apie Lietuvą bei lietuvių tautą parašė kelis tekstus (plg. Hjelmslev 1922, 1930; Gregersen 1991, I, 174–177, 208–218; Rasmussen 1992, 3–4) ir (nesėkmingai) siekė gauti Kauno universiteto dėstytojo vietą (plg. Palionis 1978). Baltistikos klausimams skirta ir jo disertacija (Hjelmslev 1932), prie kurios temos grįžo ir vėliau (Hjelmslev 1956). 1945-ais metais Sovietų Sąjungai okupavus Baltijos šalis, jis gynė baltų tautų teisę į nepriklausomybę (Hjelmslev 1946).

Iš tekstų, kuriais Hjelmslevas 4-ojo dešimtmečio antroje pusėje siekė kalbininkų bendruomenei priartinti savo sukurtą glosematikos teoriją, ilgiausias yra skirtas būtent baltistikos klausimui, tiksliau — lietuvių kalbos prozodijai (Hjelmslev 1936–37). Tai buvo pati Hjelmslevo kalbos teorijos raidos pradžia — laikui slenkant ji, kaip žinoma, patyrė kelias transformacijas, bet vis dėlto liko fragmentinė. Tačiau šį fragmentinį teorijos pobūdį

galima suvokti ir kaip jos atvirumo požymį, ir kaip iššūkį — kaip akstiną šią teoriją permąstyti ir rutulioti toliau.

Ko be to dar, o gal ir labiausiai, trūksta, tai platesnių ir tinkamo teorinio lygio glosematiniu metodu paremtų atskirų kalbų aprašų. Čia svarbu ne tik šiaip glosematikos principus pritaikyti atskirų kalbų aprašui — tiesiog kyla klausimas, kokią formą turėtų gauti glosematinis konkrečios kalbos aprašas, nes Hjelmslevui rūpėjo visų pirma sukurti bendrąją kalbos teoriją labiau nei atskiroms kalboms skirtą teorinį modelį. Šioje knygoje norėčiau, remdamasis visų pirma lietuvių ir latvių kalbų pavyzdžiu, nubrėžti galimo glosematino atskirų kalbų aprašo bendrus bruožus. Apsiribosiu išraiškos planu, arba — šiuolaikinės kalbotyros *lingua communis* terminais tariant — fonologija, nes šioje srityje, atrodo, lengviausia susekti pagrindines glosematikos mintis.

Mėginti keliuose puslapiuose apžvelgti glosematinę kalbos teoriją ir jos pagrindines sąvokas gali atrodyti šiek tiek lengvabūdiška, juo labiau kad galutinis glosematikos kanonas — *summa glossematicae* — niekada nebuvo suformuluotas. Tačiau negaliu čia išvengti bandymo suformuluoti tam tikrą „glosematikos minimumą“, arba bent jau tai, kaip aš įsivaizduoju glosematiką. Vienas kitas palankus ir gerai informuotas skaitytojas galėtų laikytis nuomonės, kad Hjelmslevas iš tikrųjų yra pasakęs kitaip, tačiau norėtųsi čia (panašiai kaip Pieper 1990, 77–86) prisijungti prie ikimodernios istoriografijos koncepcijos, kuriai rūpi ne tiek tai, „kaip iš tikrųjų buvo“, kiek tai, kas yra arba galėtų būti tiesa. Dar keli žodžiai apie glosematikai skirtą literatūrą: geriausią knygą apie Hjelmslevą, mano manymu, yra parašęs Michael Rasmussen (1992; ten pat išsami Hjelmslevo ir jam skirtų darbų bibliografija); tarptautinės kalbininkų bendruomenės požiūriu esminis jos trūkumas yra tai, kad ji parašyta daniškai. Mano paties rungimąsi su Hjelmslevo mintimis atspindi ankstesnė mano knyga (Vykypěl 2005), kur taip pat galima rasti nuorodų tolesniam skaitymui.*

* Širdingai norėčiau padėkoti prof. Axeliui Holvoetui už susidomėjimą mano tekstu ir už vertimą į lietuvių kalbą.

1. Glosematika: kalba ir kalbotyra pagal Hjelmslevą

Pirmoje šio darbo dalyje pamėginsiu bendrais bruožais išdėstyti bendrąją kalbos teoriją, kaip ją suvokia Hjelmslevas.

Taigi visų pirma pasistengsiu apibrėžti, kaip maždaug Hjelmslevas įsivaizduoja kalbotyros objektą — kalbą.

1.1. Kalbos struktūra

Daugelio lingvistų sąmonėje Louis Hjelmslevas atstovauja tai kalbotyros srovei, kuri struktūrinį požiūrį nuvedė iki kraštutinumo. Toks apibūdinimas yra, be abejo, teisėtas, nes Hjelmslevas stengiasi kalbos sistemą, t. y. kalbos elementų ir jų tarpusavio santykių visumą, nuosekliai suvokti būtent per šiuos santykius, taigi pačius elementus jis laiko visiškai determinuotais jų tarpusavio santykių, t. y. sistemos struktūros.

1.1.1. Penkios kalbos struktūros savybės

Kalbos struktūra turi tam tikrų specifinių savybių, kurios ją atskiria nuo kitų struktūrų. Hjelmslevas (1973, 119–153; 1959, 35) formuluoja jas taip:

1° Kalbą sudaro dvi dalys, viena kitos sąlygojamos ir tarpusavy susijusios, bet tuo pačiu metu ir nepriklausomos viena nuo kitos ir turinčios visiškai lygiagrečią kategorinę sandarą. Šios dalys vadinamos išraiškos planu ir turinio planu.

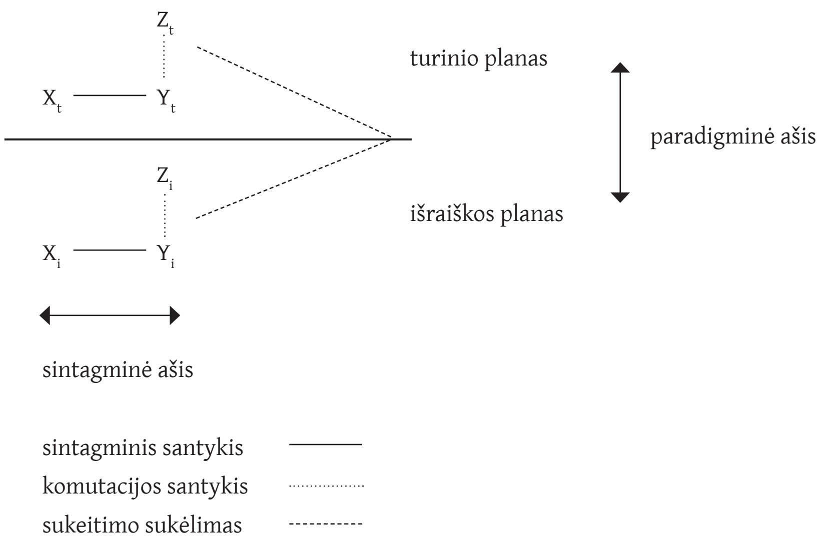
2° Kalba turi dvi ašis, arba du abiejų planų elementus siejančių santykių tipus: sintagminę ir paradigminę. Sintagminis santykis tai toks santykis, kurį

galima suformuluoti kaip „tiek ... tiek ...“; paradigminį santykį galima suformuluoti kaip „arba ... arba ...“. Paradigminis santykis sieja elementus, kurie gali įeiti į tuos pačius sintagminius santykius, arba tiksliau — arba vienas, arba kitas iš jų gali užimti tam tikrą sintagminio santykio poziciją.

Šios dvi savybės yra pagrindinės; jas suponuoja trys tolesnės savybės:

3° Išraiškos ir turinio planus sieja semiologinis santykis, t. y. abu planai koegzistuoja ir vienas kitą sąlygoja (vienas negali egzistuoti be kito ir atvirkščiai). Šiuo principiniu abiejų planų kaip visumų santykiu remiasi jų kaip sistemų tarpusavio santykis. Pastarąjį santykį reikia suprasti taip, kad dviejų arba kelių elementų sukeitimas toje pačioje sintagminio santykio pozicijoje viename plane gali sukelti analoginį sukeitimą kitame plane; taip susijusių kiekvieno plano elementų santykis vadinamas komutacija.

Turinio ir išraiškos planų sąsają per komutacijos santykį galima pavaizduoti taip:

Komutacija skirsto kalbos dydžius į INVARIANTUS ir VARIANTUS. Pirmuosius tarpusavy sieja komutacijos santykis, pastarųjų ne. Variantai yra atskirų invariantų egzemplioriai, dėl to juos ir suponuoja. Taigi visų pirma reikia nustatyti invariantus, dėl to galima sakyti ir taip, kad kalbos elementais reikia pripažinti tik tuos dydžius, kuriuos gali sieti komutacijos santykis; variantai tėra kalbos elementų egzemplioriai.

Du arba kelis elementus siejantis komutacijos santykis, susidarius sintagminiam šių elementų santykiui su kitu elementu arba kitais elementais, gali būti panaikinamas. Elementai, kurių komutacijos santykis tokiu būdu panaikinamas, tampa variantais ir įvyksta jų SINKRETIZMAS (jie yra sinkretizuojami). Taip, pavyzdžiui, lietuvių kalboje žodžio gale sinkretizuojami skardieji ir duslieji priebalsiai. Kitas pavyzdys: lietuvių ir latvių kalbose skaičiaus kategorijos nariai, susidarius sintagminiam santykiui su 3-uoju asmeniu, yra sinkretizuojami. Sinkretizmas gali būti IŠSPRENDŽIAMAS arba NEIŠSPRENDŽIAMAS. Sinkretizmas laikytinas išsprendžiamu, jeigu į sintagminę sąsają, kuri sukelia atitinkamų elementų sinkretizmą, dirbtinai galima įvesti vieną iš sinkretizuojamų elementų (arba tiksliau — jo variantą). Jeigu ši operacija nėra įmanoma, sinkretizmas vadinamas neišsprendžiamu. Kalbos elementų grandinės užrašas su neišspręstais sinkretizmais vadinamas AKTUALIĄJA NOTACIJA; užrašas su išspręstais sinkretizmais vadinamas IDEALIĄJA NOTACIJA. (Plg. dar toliau § 1.2.4., 2.1.2.4.2.)

4° Abiejų planų abiejose ašyse egzistuojantys santykiai gali būti trijų rūšių:

A. DEPENDENCIJA: vienas elementas (A) suponuojamas kito elemento (B), bet ne atvirkščiai (A ← B);

B. INTERDEPENDENCIJA: vienas elementas suponuoja kitą, ir atvirkščiai (A ↔ B);

C. KONSTELIACIJA: abu elementus sieti yra įmanoma, bet ne būtina (A ¦ B).

Galima tai formuluoti ir taip, kad suponuojamas elementas yra KONSTANTA, o tas, kuris jį suponuoja — KINTAMASIS. Taigi dependencija yra santykis tarp konstantos ir kintamojo, interdependencija — santykis tarp konstantų, o konsteliacija — santykis tarp kintamųjų.

5° Išraiškos plano ir turinio plano elementai nėra vienas su vienu susiję tiesioginiu santykiu. Tai reiškia, kad abu planus kaip visumas siejanti sintagminė interdependencija (semiologinis santykis) nesieja šių planų kaip sistemų. Kitaip sakant: sintagminės interdependencijos santykis nebūtinai visada sieja tik vieną išraiškos plano elementą su vienu turinio plano elementu. Matyt, šis išraiškos ir turinio planų nevienalytiškumas sudaro operatyvinį (t. y. skiriamąjį kriterijų teikiantį) kalbos apibrėžimą, skirtingai nei pirmoji iš čia išvardijamų kalbos savybių, kuri sudaro formalųjį apibrėžimą. Šios pirmoji ir penktoji kalbos savybės tad ir sudaro kalbos apibūdinimo pradžią ir užbaigimą.[1]

1.1.2. Hjelmslevas ir de Saussure'as

Nagrinėjant šias pagrindines kalbos savybes, nesunku suvokti, kad jos įkvėptos de Saussure'o.

Dvi kalbos ašys — sintagminė ir paradigminė, atliepia de Saussure'o skiriamas dvi kalbinių santykių rūšis, sintagminę ir asociatyvinę. Skirtumas tarp Hjelmslevo ir de Saussure'o yra tas, kad Hjelmslevo sintagminis santykis nėra sekos santykis, o vien tik tam tikroje visumoje esantis santykis „tiek... tiek..." — arba, naudojantis implicitiniu apibrėžimu — koegzistencija. Taigi sintagminis santykis gali manifestuotis arba elementų seka, arba jų koegzistavimu tuo pačiu metu tam tikroje grandinėje. Tokia samprata išplaukia iš to, kad Hjelmslevas atmeta de Saussure'o tezę, esą signanto struktūra yra linijinė: jis į kalbos apibrė-

[1] Hjelmslevo suformuluotomis pirmąja ir penktąja kalbos struktūros savybėmis remiasi, kaip žinoma, André Martinet mintis apie dvigubą kalbos artikuliaciją (*double articulation linguistique*), kuri, jo nuomone, atskiria žmonių kalbą nuo kitų komunikacijos formų. Tačiau būdas, kuriuo Hjelmslevas abu planus skaido į elementus, nevisiškai sutampa su Martinet iškelta dvigubos artikuliacijos samprata. — Kadangi reikia manyti, kad ir kiti objektai gali pasižymėti visomis čia išvardytomis savybėmis, ne tik tie, kurie paprastai turimi omenyje vartojant „kalbos" terminą, Hjelmslevas pateikia dar vadinamosios natūraliosios kalbos apibrėžimą: tai tokia kalba, į kurią viską galima išversti, kuria viską galima išreikšti.

žimą neįtraukia jokių erdvės arba laiko dimensijų, o atsižvelgia tik į grynus santykius.

Išraiškos ir turinio planų skyrimas atliepia de Saussure'o postuluojamą dviejų kalbos ženklo pusių — signanto ir signato — skyrimą. Tačiau skirtumas tarp Hjelmslevo ir de Saussure'o šiuo atveju gal net ryškesnis už bendrumus. Anot Hjelmslevo, išraiška ir turinys yra dvi kalbos sistemos dalys — tartum kalbiniai posistemiai. O de Saussure'o signantas ir signatas yra dvi pusės vieno kalbinio ženklo, kuris yra kalbos sistemos dalis. Jeigu dar atsižvelgsime į penktąją Hjelmslevo postuluojamą kalbos savybę, paaiškėja ne tik tai, kad pagal jį patys kalbiniai ženklai nėra kalbos elementai, bet ir tai, kad ir kalbinio ženklo pusės nėra kalbos sistemos elementai, nes tarp signanto ir signato visada yra sintagminis interdependencijos santykis, jie yra koreliuoti vienas su vienu. Taigi kalbos elementai — tai abiejų de Saussure'o postuluojamų kalbinio ženklo pusių komponentai; šiuos komponentus Hjelmslevas vadina FIGŪROMIS. Jos spėjamo tikslo, arba įprastinės paskirties požiūriu, kalbą iš tiesų galima suvokti kaip ženklų sistemą; bet imanentiniu, kalbos vidinės struktūros požiūriu, ją reikia veikiau suvokti kaip elementų — potencialių figūrų, galinčių būti panaudotų ženklų konstravimui — sistemą.

Ligi šiol nebuvo minėtas dar vienas, ne mažiau svarbus de Saussure'o įkvėptas Hjelmslevo teorijos aspektas. Turiu omenyje mįslingą *langue* ir *parole* dichotomiją. Skiriant šias sąvokas de Saussure'o, matyt, norėta išreikšti nuojautą, jog kalbotyra kaip tikrojo (šiuolaikiško) mokslo sritis privalo už begalybės ieškoti baigtinumo, už kintamumo — tai, kas stabilu, už netikrumo — tikrumo. Iš bendresnės perspektyvos ir Hjelmslevas (1943, §2) suformulavo šį reikalavimą: mokslas turi ieškoti baigtinės sistemos už nebaigtinio proceso, sudaryto iš ribotos vis naujose kombinacijose pasirodančių elementų aibės. Ir kalbotyra, jeigu nori būti laikoma mokslu, turi žiūrėti į kalbą kaip į sistemą, kuri sudaro proceso pagrindą. Kalbinė sistema vadinama KALBOS SANDARA, o kalbinis procesas — KALBOS VARTOSENA. Dėl jų santykio galima sakyti, kad kalbos vartosena yra sintagmiškai priklausoma nuo kalbos sandaros — kaip ir apskritai procesas nuo sistemos.

1.1.3. Kalbos sandara ir kalbos vartosena

Taigi kalbos sandara yra sistema elementų arba figūrų, kurias sieja įvairūs tarpusavio santykiai, ir turi dvi dalis — išraiškos ir turinio planus, tarp kurių yra sintagminės interdependencijos santykis. Šios sistemos struktūra pasižymi penkiomis anksčiau minėtomis savybėmis. Kalbos sandaros elementų (figūrų) tarpusavio santykiais remiasi elementų kombinavimo galimybės, todėl kalbos sandarą galima apibūdinti pateikiant jos elementų inventorių ir jų kombinavimo galimybes.

Kalbos vartosena tad yra tam tikras šių galimybių panaudojimo būdas. Hjelmslevo žodžiais (1959, 79) tariant, kalbos struktūra yra institucija, o kalbos vartosena — vykdymas:

> „Une discipline qui aurait pour objet l'exécution du schéma se trouverait posée devant deux tâches [...]: il s'agirait de décrire 1° les combinaisons par lesquelles le sujet parlant utilise le code du schéma, et 2° le mécanisme psycho-physique qui lui permet d'extérioriser ces combinaisons.“[2]

1° Pirmoji užduotis — tai kalbos vartosenos aprašymas ženklų požiūriu. Kalbos vartosena susidaro iš konkrečių ženklų, t. y. iš tam tikrų išraiškos plano elementų arba elementų grupių kombinacijų su tam tikrais turinio plano elementais arba elementų grupėmis, naudojantis kalbos sandaros galimybėmis, t. y. elementų inventoriumi bei jų kombinavimo galimybėmis. Ženklas remiasi tam tikru kalbančiųjų bendruomenės, t. y. tam tikros kalbos sandaros vartotojų, susitarimu, ir šis susitarimas lemia tiek išraiškos ir turinio sąsają, tiek ženklo organizavimą linijiniu požiūriu.

2° Antrasis kalbos vartosenos aspektas ir vėl yra aiškiai įkvėptas de Saussure'o, būtent — jo žinomo šūkio „la langue est une forme et non une

[2] „Mokslo sritis, kurios tikslas būtų ištirti schemos įvykdymą, turėtų dvi užduotis: viena aprašyti kombinacijas, kuriomis remiantis kalbantysis išnaudoja schemos kodą, antra — aprašyti psichofizinį mechanizmą, kuris jam leidžia šioms kombinacijoms suteikti išorinį pavidalą.“

substance“ (de Saussure 1922, 169). Juo Hjelmslevas remia tolesnę svarbią dichotomiją — tą, kuria kalbos FORMĄ priešina jos SUBSTANCIJAI, o tiksliau — kuri išraiškos formą bei turinio formą priešina išraiškos substancijai bei turinio substancijai. Realiai žiūrint substancija išoriškai atskleidžia, manifestuoja formą (išraiškos substancija daro išraiškos elementus jutimiškai prieinamus; turinio substancija vaizduoja turinio elementus kaip turinio formos formuojamos, taigi taip pat segmentuotos „tikrovės“ segmentus). Šis realusis apibrėžimas išplaukia iš formalaus formos ir substancijos (manifestacijos) santykio apibrėžimo: substancija yra sintagmiškai priklausoma nuo formos, nes ji sudaro vieną kalbos vartosenos aspektą; o forma tai kalbos sandara substancijos požiūriu. Vadinasi, forma gali egzistuoti be (natūralios) substancijos, ir kelios substancijos gali atliepti vieną formą, bet ne atvirkščiai. Toliau iš to, kas pasakyta, galima padaryti išvadą, kad formos struktūrai bei jos aprašui substancija yra nerelevantiška. Tą patį galima pasakyti apie kalbos vartoseną apskritai, turint omenyje jos santykį su kalbos sandara. Tiesa, dera pabrėžti, kad (dėl savo priklausomybės nuo formos) substancija yra nevienalytė sąvoka — ji yra dvejopa, nes skiriamos išraiškos ir turinio substancija. Kaip vienalytis gali būti suvokiamas PASAULIS, iš kurio dvejopa kalbinė forma (išraiškos ir turinio forma) suformuoja dvejopą (išraiškos ir turinio) substanciją. Pasaulį kaip potencialaus kalbinio formavimo objektą Hjelmslevas vadina PRASME arba MATERIJA.

Anot Hjelmslevo, neįmanoma nustatyti taisyklių, pagal kurias būtų panaudojamos arba pasirenkamos kalbos sandaros sudarytos galimybės. „Tai, kad pasirenkama viena ar kita galimybė, yra grynas atsitiktinumas“ (Hjelmslev 1995, 42). Taigi kalbos vartosena kalbos sandaros atžvilgiu yra arbitrali:

> „The choice of signs within the given possibilities of combination is arbitrary, since it is not prescribed by the linguistic schema; the same is true for the choice of manifestations.“ (Hjelmslev 1973, 113)[3]

[3] „Ženklų pasirinkimas iš turimų kombinavimo galimybių yra arbitralus, nes jo nediktuoja kalbinė schema; tą patį galima pasakyti apie manifestacijų pasirinkimą.“

Čia pasireiškia dar viena de Saussure'o įkvėpta idėja, tiksliau — jos išplėstas variantas: KALBOS ŽENKLO ARBITRALUMO principas (beje, tam tikra užuomina į jį slypi ir tame, kas anksčiau buvo pasakyta apie susitarimą, kuriuo remiasi kalbos ženklas):

> „The second fundamental characteristic of the linguistic sign set up by Ferdinand de Saussure: its arbitrary character, is hence no longer to be viewed as a characteristic of the sign. That which is arbitrary lies in principle not in the connection of a given expression with a given content, but in the assignment of a definite linguistic usage to fit a definite linguistic schema; the connection of content and expression in the sign is only a special case of this."
> (Hjelmslev 1973, 113)[4]

Taigi ir substancija formos atžvilgiu yra arbitrali. Tiesa, Hjelmslevas šiek tiek sumažina substancijos arbitralumo mastą įvesdamas GIMININGUMO sąvoką: šis gimininingumas tai tartum traukos jėga, kuria tam tikra forma pritraukia tam tikrą substanciją; ji egzistuoja ir išraiškos, ir turinio plane. Tačiau niekur ši sąvoka nėra tiksliau apibrėžiama: tik apie turinio planą deklaratyviai teigiama, kad kuo platesnis yra turinio vienetas (t. y. kuo daugiau jame sujungiame turinio elementų), tuo didesnis bus gimininingumo laipsnis, o atitinkamai mažesnis bus arbitralumo laipsnis.

Čia matyti, kad semiologinis santykis iš esmės yra trejopas. Jis sieja išraiškos planą su turinio planu, turinio formą su turinio substancija ir išraiškos formą su turinio forma. Išraiškos ir turinio forma yra išraiškos ir turinio substancijos ženklai ta prasme, kad į jų aprėptį įeina išraiškos

[4] „Antrasis Ferdinando de Saussure'o iškeltas pagrindinis kalbinio ženklo požymis — jo arbitralumas — nebelaikytinas ženklo požymiu. Iš principo ne tam tikro išraiškos elemento sąsaja su tam tikru turiniu yra arbitrali: arbitralus yra tam tikros kalbos vartosenos, turinčios atliepti kalbinę schemą, pasirinkimas; ženkle realizuojama turinio ir išraiškos sąsaja tėra šio reiškinio ypatingas atvejis."

ir turinio substancija. Vėliau Hjelmslevas atskiras tokius santykius sudarančias esybes (t. y. turinio formą, išraiškos formą, turinio substanciją ir išraiškos substanciją) pavadino SLUOKSNIAIS (*strata*); semiologinis santykis sieja atskirus sluoksnius.

Kaip matyti, Hjelmslevo suformuluota kalbos ženklo koncepcija suderina de Saussure'o dvipusę ženklo sampratą su klasikine (jau senajame apibrėžime *aliquid stat pro aliquo* slypinčia) vienpuse samprata. Dvipusė samprata pasireiškia abiejų planų (išraiškos ir turinio formos) santykiu, vienpusė — formos ir substancijos santykiu. Toks pasiskirstymas yra visai suprantamas: pirmasis santykis yra kalbos atžvilgiu imanentinis, antrasis — transcendentinis. Tačiau abiem atvejais atskirų semiologiniame santykyje dalyvaujančioms klasėms priklausančių dydžių (elementų) sąsaja iš principo yra arbitrali.[5]

Jeigu kalbos vartosena iš tiesų yra arbitrali ir visiškai nenuspėjama, būtume linkę jos aprašą laikyti negalimybe. Tačiau reikia turėti omenyje, kad šis arbitralumas galioja tik tokiu mastu, kiek kalbos vartosena priešinama kalbos sandarai, kalbos „vidinei" struktūrai. Žvelgiant iš kalbos sandaros perspektyvos kalbos vartosena, jos konkretus apipavidalinimas yra neapskaičiuojamas. Tačiau priėmus tam tikslui tam tikras prielaidas arba aksiomas, galima aprašyti ir kalbos vartoseną.

Matyt, vienas iš išeities taškų tokiam aprašui turi būti arbitralumas. Iš arbitralaus kalbos ženklo pobūdžio išplaukia svarbi išvada: nei kalbos ženklo kitimas, nei jo nekintamumas nėra būtinybė (kaip suformuluota de Saussure'o 1922, 104–113). Šiuo dalyku remiasi ir kalbos vartosenos dinamika, ir kartu su ja einantis jos stabilumas. Šį požymį Vilém Mathesius apibūdino „lankstaus stabilumo" sąvoka. Kalbos vartosenos atvirumas ir kintamumas lemiamas jos elementų — kalbos ženklų — pobūdžio. Jų aibė

[5] Kaip žinoma, ypač 20-ojo a. 5-ame dešimtmetyje karštai ginčytasi dėl de Saussure'o iškeltos kalbos ženklo arbitralumo tezės (plg. Koerner 1972). Šias diskusijas atvėrusią atsakomąją Emilio Benveniste'o tezę, esą kalbos ženklas nėra arbitralus, o būtinas (*nécessaire*), reikia suprasti taip, kad išraišką ir turinį siejantis ženklas būtent šioje sąsajoje yra būtinas; šis būtinumas nepasireiškia sąsajos (susijusių elementų) pasirinkime.

yra neribota, bet ją sudaro baigtinės aibės elementai. Šis „lankstus stabilumas“ galioja ir kalbos vartosenos substanciniu aspektu, t. y. formos manifestacijai. Taigi arbitralumas sudaro sąlyginio (lankstaus) kalbos vartosenos stabilumo svarbiausią vidinę priežastį. Bet yra ir kita, išorinė priežastis: kalbos vartosena turi būti lanksti ir atvira tam, kad pasiektų savo tikslą — komunikaciją. Iš to, kas pasakyta, galima padaryti išvadą, kad aprašant kalbos vartoseną galima operuoti tik tendencijomis. Šiame kontekste dera minėti giminiškas Prahos lingvistinio struktūralizmo mokyklos sąvokas: niekada visiškos pusiausvyros nepasiekiančios kalbos sistemos idėja, teleologinė kalbos raidos samprata, kalbai taikoma centro ir periferijos priešprieša, arba Vladimíro Skaličkos niekada pilnai nerealizuoto kalbos tipo konstruktas.[6] Plėtodamas de Saussure'o paralelę, kai kalba lyginama su šachmatų žaidimu, Skalička rašo:

> „The sense of the game of chess only emerges from another kind of rules which are very difficult to fix and are found to be always changing, rules to be observed if the game is to be brought to a successful conclusion.“ (Skalička in Vachek 1966, 23)[7]

Kalbos vartosenos tendencijos taip pat gali būti suvokiamos kaip taisyklės, kurios yra „very difficult to fix“ ir „always changing“. Neseniai Petr Sgall (2002) plačiai išdėstė šį kalbos vartosenos požymį ir apibūdino jį kaip „kalbos laisvę“. Šios tendencijos pasireiškia kaip kalbos vartosenos įvairavimas kalbos sandaros rėmuose ir jas galima palyginti su garsiu Mathesiaus (1911) suformuluotu kalbos reiškinių potencialumo principu.

[6] Apie Prahos mokyklą — turbūt svarbiausią alternatyvią struktūralizmo kryptį — plg. Vachek (1966; 2002; 2003) bei Luelsdorff (1994) su literatūra.

[7] „Šachmatų žaidimo jausmas atsiranda iš kitokio tipo taisyklių — labai sunkiai nustatomų ir nuolat kintančių; šių taisyklių būtina laikytis norint sėkmingai sužaisti žaidimą iki galo.“

1.1.4. Kalbos kitimas

Du klausimai vis dar lieka atviri: kada ir kodėl kinta kalbos struktūra. Tiesa, Hjelmslevas ne visai taip šį klausimą suvokia: anot jo, viena kalbos sandara pakeičia kitą. Kalbos sandara, būdama struktūra, *per definitionem* nekinta. Ji visada slypi tipologinėje hierarchijoje ir yra aktualizuojama (realizuojama) tada, kai jai priskiriama konkreti kalbos vartosena; kai taip neatsitinka, ji lieka latentinė (virtuali). Reikalinga nuodugnesnė diskusija šiais klausimais. Su jais susiję sunkumai, matyt, atsiranda iš siekio asimiliuoti dar vieną de Saussure'o suformuluotą dichotomiją — sinchronijos ir diachronijos. Kaip žinoma, ir Hjelmslevas, ir Prahos struktūralistai yra mėginę įtraukti į savo apmąstymus abu požiūrius — sinchroninį ir diachroninį. Prahos mokykloje tai įvyko įvedant „sinchroninės dinamikos“ sąvoką ir tokiu būdu integruojant diachroniją į sinchroniją. Hjelmslevas, priešingai, tiesiog panaikina šią priešpriešą įvesdamas metachronijos sąvoką. Metachronijos užduotis — tirti, kaip viena kalbos sandara pakeičia kitą. Šie pakeitimai remiasi tam tikromis kalbos sandaros struktūros lemiamomis dispozicijomis. Taigi siekiama suprasti, kokiais santykiais viena kalbos sandara susijusi su kita, o tarp „sinchroninio“ ir „diachroninio“ kalbų lyginimo skirtumo iš esmės nėra. Užtat į diachronijos sritį įeina tyrimai, siekiantys apibūdinti šių santykių manifestaciją laike, šiuo atveju — kalbų seką laike, taip pat ir kalbos vartosenos pokyčių tyrimai. Galima spėti, kad tai, ar tam tikra dispozicija pakeitimui bus realizuota, ar ne, lemia kalbos vartosena. Čia, atrodo, susiduriame su dar vienu arbitralumo aspektu; ir taip pat, kaip ir pavienės kalbos sandaros manifestacijų arbitralumą, taip ir šį arbitralumą riboja tam tikrų kalbos sandarų giminingumas. Iš šios perspektyvos žiūrint tampa suprantama, kad metachronijos principai niekada nebuvo detaliau išplėtoti, nes tai iš esmės prilygtų bandymui apibrėžti visuotinius kalbos sandaros susiformavimo principus, taigi tipologijai, kaip ją suvokia Hjelmslevas.

1.1.5. Apie tai, kas neabejotina

Kad ir kaip bebūtų, išeities hipotezė yra aiški. Kalbos vartosenos problema (tiek kalbos ženklo, tiek substancijos požiūriu) rodo, kad kalbotyra privalo už nepastovumo, įvairavimo ir begalybės ieškoti to, kas pastovu, nekintama ir ribota, nes kalbos vartosenos susiformavimą bei jos pokyčius determinuoja ir jos įvairavimą riboja kalbos sandara.

Mokslo užduotis, mažiausiai nuo Descartes'o, esą ieškoti to, kas tikra ir neabejotina. Galima tai suformuluoti ir kitaip: mokslininkas turi orientuotis reiškinių painiavoje, jis turi išmanyti metodą, kelią į pasaulį, kurį nori suprasti. Galų gale nežinome, ar už nepastovumo yra kas nors pastovaus; bet tikėti, kad taip yra, nes taip yra gerai — toks gali būti mūsų kelias į pasaulį.

1.2. Apie metodą

Dabar jau maždaug žinome, kaip Hjelmslevas įsivaizduoja kalbą. Pridurkime keletą pastabų dėl kalbos aprašymo metodo pobūdžio.

1.2.1. Potencialumas

Kalbotyros užduotis, kaip jau pasakyta, yra atskleisti už kalbos vartosenos slypinčią kalbos sandarą arba bent jau jos ieškoti. Kalbos vartosena tai tam tikras būdas panaudoti kalbos sandaros pateiktas galimybes. Žvelgiant į kalbos vartoseną kalbos ženklo požiūriu, šios galimybės remiasi tam tikros elementų aibės bei tam tikrų leistinų šių elementų kombinacijų pasiūlymu. Šios kombinavimo galimybės, kaip jau pastebėta, remiasi elementus siejančiais santykiais:

Elementų sintagminių santykių pagrindu formuojamos dvi tam tikros kalbos ženklo pusės (šių pusių sąsaja yra arbitrali). Elementai grupuojami

į kategorijas. Kategorija — tai tarpusavyje paradigminiu santykiu susijusių elementų visuma, turinti vienodą sintagminį santykį su kita panašia visuma. Svarbu pažymėti, kad šis santykis sieja visumas (kategorijas) arba jų elementus kaip kategorijos narius, tačiau nebūtinai sieja pačius elementus. Taigi būtent elemento priklausomybė kategorijai lemia jo sintagminius ryšius, kuriais tad ir remiasi jo kombinavimo galimybės konstruojant ženklus kalbos vartosenos lygmeniu.

Paradigminis kiekvienos kategorijos išsidėstymas sąlygoja, kada tam tikras elementas tam tikroje sintagminėje pozicijoje pasirodo arba gali pasirodyti. Paradigminis elementų išsidėstymas visoje kalbos sistemoje savo ruožtu sąlygoja elementų priklausomybę atskiroms kategorijoms.

Kai kalbame apie kalbos vartosenos substancijos aspektą, tai galimybės, kurias kalbos sandara pateikia kalbos vartosenai, pasireiškia ir elementų skaičiumi, ir jų santykiais. Elementų skaičius lemia galimybių per išraiškos ir turinio formą formuoti, „artikuliuoti" pasaulį mastą. Elementų sintagminiai ir paradigminiai santykiai kalbos vartosenos substanciją sąlygoja dvejopai. Pirma, jie sąlygoja pasaulio „artikuliavimo" būdą. Tai reiškia, kad elementų manifestacija turi būti pasirinkta taip, kad galėtų atsispindėti elementų pozicija kalbos sistemoje ir jų atitinkamoje kategorijoje. Išraiškos plane turiu omenyje tai, kad tik tam tikra manifestacija yra tinkama atstovauti tam tikrai išraiškos sistemai, o turinio plane — tai, kad pasaulio formavimas gali vykti tik tam tikru būdu. Su šiuo paskutiniu dalyku siejasi antrasis apibrėžimas. Elementų tarpusavio santykiai sąlygoja ir galimybę modifikuoti kalbinį pasaulio formavimą per ženklinį kalbos vartosenos aspektą (t. y. tam tikru būdu grupuojant elementus kalbos ženklo rėmuose), nes jie sąlygoja ir kalbos ženklų konstravimo galimybes.

1.2.2. Formalioji dedukcija

Jeigu iš tiesų, kaip teigia Hjelmslevas (1943, § 4), vienintelis dalykas, kuriuo norintis empirinio metodo laikytis lingvistas savo analizės pradžio-

je disponuoja, tai tekstas, t. y. kalbos vartosena kaip ženklų visuma, tai darosi aišku, jog norint nustatyti kalbos sandaros kategorijas neužtenka užregistruoti kalbos vartosenoje esamus santykius, nes faktas, kad kalbos vartosena yra kalbos sandaros pateiktų galimybių panaudojimo būdas, reiškia, kad ne visos kalbos struktūros galimybės turi būti panaudotos. Neužtenka, beje, ir todėl, jog kalbos teorija pretenduoja į sugebėjimą apibūdinti ir aprašyti (arba įstengti aprašyti) dar neatsiradusius arba mums nežinomus tekstus ir net kalbas.

Būtent čia, ir visų pirma čia, ir pasireiškia dvejopas Hjelmslevo kalbos teorijos apibrėžimas: kalbos teorija turi būti kartu ir TINKAMA (ADEKVATI) arba REALISTINĖ, ir SAVAVALIŠKA (ARBITRALI) arba AREALISTINĖ. Kalbos teorija naudojasi tam tikromis prielaidomis, kurios prisiderina prie (kalbos vartosenos pateiktų) patyrimo duomenų; tuo pačiu metu ji siekia tapti nepriklausoma nuo šių duomenų, kad galėtų iškalkuliuoti tas galimybes, kurios nepateko į patyrimo duomenis, tačiau yra implikuojamos bendrų prielaidų. Tokiu būdu kalbos mokslas, kaip ir kiekvienas tikras mokslas, yra priverstas iš egzistuojančio daryti išvadas apie tai, kas įmanoma.

Iš to išplaukia du dalykai:

1° Kalbotyrai keliamas ypatingas reikalavimas — iš egzistuojančio daryti išvadas apie tai, kas įmanoma. Šiam tikslui netinka įprasta priemonė — nepilnoji indukcija (kuri iš ribotos atskirų faktų aibės daro apibendrinančias išvadas), nes tai, kas egzistuoja, neapima visko, kas įmanoma. Todėl indukcija, anot Hjelmslevo, veda arba prie „nihilizmo“ (kai atsisakoma galimybės ką nors išaiškinti), arba prie apriorizmo (kai aiškinimai, nors tai ir nedeklaruojama, remiasi kalbos atžvilgiu išoriniais principais). Šią kalbotyros padėtį Hjelmslevas išsprendžia perkirsdamas Gordijaus mazgą ir pasirinkdamas tai, ką jis vadina DEDUKCIJA. Reiškiniai (patyrimo duomenys) klasifikuojami remiantis eksplicitiniu skirstymo principu, kuris yra jų atžvilgiu išorinis, bet juos atspindi. Einama nuo bendresnių prie smulkesnių dalykų, nuo abstraktaus prie konkretaus, nuo paprasto prie sudėtingesnio, nuo didesnės aprėpties prie mažesnės aprėpties esybių, nuo klasių prie jų sudedamųjų dalių ir taip toliau. Kitaip tariant, remiamasi tam

tikromis eksplicitinėmis prielaidomis arba aksiomomis. Abu dedukcijos aspektus galima įtraukti į ANALIZĖS sąvoką. Dedukcija apibūdinama ir kaip tęstinė analizė. Dedukcinė procedūra lyginama su analitine, o indukcinė, atvirkščiai, su sintetine. Jeigu analizuojant aprašytinas objektas sudaro klasę, o aprašant registruojami šios klasės komponentai, tai analizuojant einama nuo nustatytos klasės, kaip bendresnio dalyko, prie jos komponentų, kurie yra specifiškesni. Panašiai ir sintezę, kai aprašytinas objektas yra komponentai, o aprašu nustatoma jų sudaryta klasė, galima palyginti su indukcija, kuri taip pat eina nuo specifiškesnio prie bendresnio.

2° Analizės metu formuluojamos apibrėžtys turi būti arba FORMALIOS, arba OPERATYVIOS. Formali apibrėžtis sudaro dalį grandinės, kuri prasideda kaip įmanoma pirmutinesnėmis ir bendresnėmis sąvokomis. Operatyvi apibrėžtis tėra laikina ir vartojama kaip skirstymo kriterijus, padedantis orientuotis patyrimo duomenyse arba apibrėžimų grandinėje. Užtat apibrėžtys neturėtų būti REALIOS, t. y. apibūdinti objektų ekstensijos bei intensijos.

Dabar jau aišku, kad Hjelmslevas empirikos sąvoką (už kurią jis *explicitis verbis* pasisako) supranta kiek kitaip, nei įprasta. Įprastoji empirika kalbos atveju yra artima kalbos vartosenai, todėl negalima ja be išlygų pasikliauti. Bet jeigu įprasta prasme suvokiama empirika nėra galutinė verifikavimo instancija, tai reikia sukurti kitokį verifikavimo įrankį. Toks išskirtinis vertinimo ir kontrolės įrankis yra garsusis EMPIRIKOS PRINCIPAS: aprašas turi būti neprieštaringas, išsamus ir paprastas. (Plačiau apie Hjelmslevo empirikos sampratą ir apie empirikos principą plg. Vykypěl 2005, 317–332.)

1.2.3. Atskira kalba

Dar du pagrindiniai dalykai, kurių reikėtų nepainioti, tai KALBOS APSKRITAI (*langage*), arba kalbos sandarą sąlygojančių principų, aprašymas, ir ATSKIROS KALBOS (*langue*), arba tam tikros kalbos sandaros, aprašymas. Pirmasis sudaro prielaidą kitam, t. y. atskiros kalbos aprašas suponuoja bendrą-

ją kalbos teoriją. Šis skyrimas leidžia patikslinti kalbos teorijos tikslą. Kalbos teorija turi būti pajėgi aprašyti du dalykus. Atskiros kalbos atžvilgiu ji turi būti pajėgi aprašyti arba numatyti nežinomus ir / arba dar neatsiradusius tekstus, t. y. konkrečios atskiros kalbos panaudojimo būdus. Kalbos apskritai atžvilgiu kalbos teorija turi būti pajėgi aprašyti arba numatyti ir nežinomas ir / arba dar neatsiradusias (nerealizuotas) kalbas. Ir viena, ir kita yra formaliai įmanoma todėl, kad tekstas (kalbos vartosena) yra priklausomas nuo kalbos, o atskira kalba yra priklausoma nuo kalbos apskritai.

1.2.4. Komutacija, variantai, tapatinimas

Užsibrėžiant užduotį aprašyti vieną iš planų, t. y. nustatyti jo struktūrą, reikia nustatyti du dalykus: kurias kategorijas turi šis planas, ir kokia yra šių kategorijų struktūra. Nustatyti kategoriją — tai reiškia nustatyti konstitutyvinį (relevantinį) sintagminį santykį, į kurį alternatyviai gali būti įtraukiami šios kategorijos nariai. Tokiu būdu paradigminiu ryšiu susiję dydžiai turi būti paduoti KOMUTACIJOS TESTUI, t. y. reikia nustatyti, ar tarp jų yra komutacijos santykis. Tie, kurie tokį santykį sudaro, yra invariantai, kiti yra saviti invariantų variantai — jie vadinami VARIACIJOMIS. Išraiškos plane komutacijos testą galima *grosso modo* palyginti su testais, klasikinėje Prahos mokyklos fonologijoje taikomais nustatant garsų diferencinius gebėjimus, o variacijas — su fakultyviaisiais arba laisvaisiais variantais (plg. Trubetzkoy 1939, 42tt).

Tačiau yra ir kategorijų, ir jų dalių, kurios gali būti tarpusavy tapatinamos, arba — Hjelmslevo žodžiais tariant — gali būti redukuojamos iki mažesnio skaičiaus. Taip, pavyzdžiui, kelis skiemens pradžioje ir skiemens gale esančius priebalsius arba lietuvių kalbos būdvardžio ir daiktavardžio linksnio kategoriją galima paskelbti tapačiais elementais. Dydžiai, kuriuos galima tokiu būdu redukuoti iki vieno elemento arba invarianto, vadinami invarianto VARIETETAIS. Ir čia, kalbant apie išraiškos plano elementus, gali-

ma rasti analogiją Prahos fonologijoje — kombinatorinius arba pozicinius variantus (plg. Trubetzkoy 1939, 44tt).

Žvelgiant į tam tikro plano aprašymą formaliu požiūriu, einama nuo kategorijos invariantų prie galimų invariantų varietetų. Tačiau žvelgiant operatyviniu požiūriu perspektyva yra tam tikra prasme priešinga: kyla klausimas, kokiu pagrindu galima vienos kategorijos elementus sutapatinti su kitos kategorijos elementais. Bendrosios kalbos teorijos požiūriu pakankamą pagrindą galėtų sudaryti paprastumo principas, kaip empirikos principo dalis (sistema su mažesniu elementų skaičiumi yra paprastesnė už sistemą su didesniu elementų skaičiumi). Tačiau atskiros kalbos aprašymo požiūriu reikia atsižvelgti ir į tokius argumentus, kurie išplaukia iš kalbos vartosenos, jeigu nenorima pernelyg komplikuoti perėjimą nuo kalbos sandaros aprašo prie kalbos vartosenos aprašo. Kalbos vartosena paremti kriterijai, pagal kuriuos galima tapatinti skirtingų kategorijų elementus, yra iš principo dvejopi (ir jie priklauso abiem kalbos vartosenos aspektams):

Išraiškos plane šie kriterijai yra: 1° substancijos panašumas; 2° pozicija ženklo signante. Šį substancijos panašumą reikia suvokti ne kaip fizinį (foninį) arba grafinį artimumą, o taip, kaip suvokiama trečioji Trubeckojaus fonemų nustatymui suformuluota taisyklė, kai atsižvelgiama tik į fonologiškai relevantiškas (diferencines) substancijos savybes (plg. Trubetzkoy 1939, 44–46; šią taisyklę patikslina Faßke 1990, 8–9). Atsižvelgiant į poziciją signante galima, pvz., iki vieno elemento redukuoti lietuvių kalbos garsus *u* ir *v* (plg. *tau — tave*; *keturi — ketvirtas*; plg. dar toliau § 2.1.1.2.1.). Tačiau šio sutapatinimo nereikėtų painioti su (Trubeckojaus) morfonologijoje formuluojamos laisvosios alternacijos reiškiniu: laisvąją alternaciją lemia tai, su kuriais turinio elementais yra susijusi šalimais esanti išraiškos forma.

Išraiškos plane šis tapatinimas gali turėti du tikslus: (a) išraiškos elementai, kurie sudaro kombinatorinius variantus, redukuojami iki vieno (invariantinio) elemento; (b) Trubeckojaus (1939, 69tt) fonemos ir archifonemos tarpusavyje tapatinamos, o tiksliau sakant — fonemos priski-

riamos archifonemoms, arba, Hjelmslevo žodžiais tariant — nustatomi tie elementai, kurie alternatyviai įtraukiami į sinkretizmo santykį (plg. anksčiau, § 1.1.1.). Čia reikia atkreipti dėmesį, kad tapatinimas dėl substancijos panašumo taikomas neišsprendžiamiems sinkretizmams, o tapatinimas dėl pozicijos signante — išsprendžiamiems sinkretizmams (plg. Fischer-Jørgensen 1975, 132-133).

Atitinkamus du tapatinimo kriterijus randame ir turinio plane: 1° substancijos panašumą, t. y. turinio elemento reikšmės panašumą; 2° signantų tapatumą. Hjelmslevas (1972, 64) tai suformulavo kaip „praktinį susitarimą“: jeigu dviejų elementų ir išraiškos forma, ir reikšmė sutampa, galima juos laikyti vienu turinio elementu.

1.2.5. Analizė

Kokia procedūra taikoma aprašant vieną iš planų, t. y. kaip reikia nustatyti šio plano kategorijas, Hjelmslevas keliuose tekstuose yra bandęs išaiškinti. Ne kartą jis yra keitęs kategorijų apibrėžimus, joms žymėti yra įvedęs savitų ir neįprastų terminų. Visą jo gyvenimą trukusios pastangos sukurti grynai formalų ir imanentinį lingvistinį sąvokų aparatą savo viršūnę pasiekė po jo mirties išleisto *Resumé of a Theory of Language* (Hjelmslev 1975) bekompromisiniame apibrėžimų sraute. Šioje vietoje — o gal net išvis — neįmanoma išsamiai išnagrinėti visas Hjelmslevo įvestas sąvokas. Todėl čia pasistengsiu trumpai apibūdinti tik kelių sąvokų, kurios mums toliau dar bus reikalingos, prasmę.

Pradėkime bendra pastaba, jog Hjelmslevas jau pačioje pradžioje nuosekliai padalina kalbos sistemą į dvi dalis, — išraiškos ir turinio planą, taigi visos postuluojamos sąvokos galioja abiem planams. Tam tikra prasme tikros lingvistinės analizės išeities taškas Hjelmslevui yra sakinys. Sakinys yra paskutinis išraiškos elementų (išraiškos plane) ir turinio elementų (turinio plane) vienetas, kuris pats vienas yra pajėgus sudaryti betarpiškai ankstesniame analizės etape apibrėžtą pilną vienetą (taip, pavyzdžiui, vie-

nas sakinys gali sudaryti pastraipą, bet sakinio dalis to negali). Vienetai, kuriuos galima laikyti SAKINIO DALIMIS, turi sugebėti sudaryti kontekstualiai sutrumpintą sakinį. Išraiškos plane panašūs vienetai yra SKIEMENYS. Elementai, kurie sudaro sakinį ir jo dalis, gali būti dviejų rūšių: KONSTITUENTAI (tematyvai) ir EKSPONENTAI (charakteristikos). Skirtumą tarp jų galima tam tikra prasme palyginti su leksinių ir gramatinių elementų skirtumu. Pirmieji sudaro sakinį ir jo dalis, antrieji tarpusavyje sieja pirmuosius bei jų grupes (įskaitant ištisus sakinius). Tiek eksponentus, tiek konstituentus galima skirstyti į tolesnes kategorijas.

Eksponentai gali būti dvejopi: yra tokių, kurie gali apibūdinti ištisus sakinius, ir tokių, kurie to negali. Pirmieji vadinami EKSTENSINIAIS, antrieji — INTENSINIAIS EKSPONENTAIS. Ekstensiniai turinio eksponentai maždaug atitinka veiksmažodinius gramatinius elementus, o intensiniai — vardažodinius. Ekstensiniai išraiškos eksponentai vadinami MODULIACIJOMIS (jie maždaug atitinka sakinio intonaciją), o intensiniai vadinami AKCENTAIS.

Išraiškos plane konstituentus galima suskirstyti į sintagmiškai nepriklausomus, sintagmiškai priklausomus ir tokius, kurie gali būti ir sintagmiškai nepriklausomi, ir sintagmiškai priklausomi. Pirmieji — tai BALSIAI, antrieji PRIEBALSIAI, tretieji — SONANTAI. Iš atitinkamų elementų struktūrinių savybių išplaukia skirtingi jų vaidmenys formuojant skiemenis. Balsiai yra sintagmiškai nepriklausomi ir todėl vieni gali sudaryti skiemenis, o priebalsiai yra sintagmiškai priklausomi nuo balsių ir tik kartu su balsiais gali sudaryti skiemenis.

Ir atskiras eksponentų ir konstituentų kategorijas būtų galima toliau skirstyti pagal joms būdingus sintagminius santykius. Taip, pavyzdžiui, Hjelmslevas pasiūlė labai įdomų intensinių ir ekstensinių turinio eksponentų skirstymą į kategorijas — pagal tai, ar jie gali būti įtraukiami į sintagminius ryšius, kurie išeina už sakinio ribų (plg. toliau 1.2.5.1.3.). Priebalsius būtų galima, pavyzdžiui, skirstyti į tokius, kurie gali pasirodyti tik tiesioginėje balsių kaimynystėje, ir tokius, kuriems toks reikalavimas nekeliamas.

1.2.5.1. Laisvoji ir susietoji skaida

Bet kategorijos struktūrą galima analizuoti ne tik pagal sintagminius santykius, kitaip tariant — galima ne tik vadinamoji susietoji kategorijos skaida, bet ir vadinamoji laisvoji skaida.[8]

1.2.5.1.1. Laisvoji skaida

Formaliu požiūriu laisvoji kategorijos skaida turi atsakyti į klausimą, kada tam tikras elementas užima savo vietą sintagminiame santykyje, kurio pagrindu ši kategorija apibrėžiama, nes tai lemiama būtent elemento pozicijos kategorijos struktūroje, t. y. lemiama elemento paradigminių santykių kategorijos rėmuose. Realiai žiūrint laisvoji skaida turi atskleisti elemento gebėjimą padengti tam tikrą lauką — nesvarbu, ar šis laukas apibrėžiamas semantiškai, fiziškai ar dar kitaip. Žiūrint į perėjimą nuo kalbos sandaros lemiamos formos prie substancijos kaip tam tikro kalbos ir pasaulio persismelkimo, taigi žiūrint tuo pačiu metu ir formaliai, ir realiai, laisvoji skaida išreiškia (struktūros sąlygojamą) elemento predispoziciją tam tikru būdu formuoti pasaulį.

Jeigu kategorija manifestuojasi, t. y. jos nariams priskiriama substancija, šią manifestaciją reikia aprašyti taip, kad išeities tašku būtų imama kuo bendresnė sąvoka, iš kurios dedukcijos keliu galima išvesti visus atskirus apraiškos niuansus. Turinio plane ši sąvoka vadinama pagrindine reikšme, o

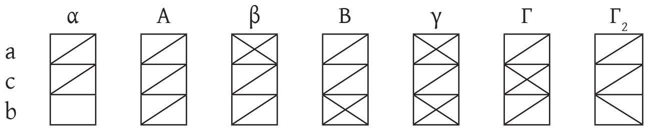
[8] Netikslu būtų suvokti susietąją skaidą kaip struktūros analizę pagal sintagminius santykius, o laisvąją — kaip struktūros nustatymą pagal paradigminius santykius. „Susietas“ čia tiesiog reiškia „susijęs su santykiu“, t. y. struktūra nustatoma remiantis jos elementų elgesiu tam tikrame santykyje, kuris gali būti ir sintagminis, ir paradigminis. Laisvąja skaida paremta kategorijos struktūros analizė neturi sąsajos su kokiu nors jos elementų sudaromu santykiu (tokia prasme ją ir galima vadinti laisva), ir ji gali būti taikoma ir aprašant kategorijų grupę. — Plačiau apie tai plg., visų pirma, Hjelmslev (1935, 111tt; 1972, 70tt; 1973, 57–98; 1975, 21–55). Beje, man atrodo, kad ši dvejopa skaida yra vienas iš įdomesnių ir perspektyvesnių Hjelmslevo teorijus aspektų, kurį verta būtų atskirai išnagrinėti.

atskiri niuansai — specialiosiomis reikšmėmis. Tokią pat bendrą sąvoką reikia nustatyti ir išraiškos plane.

Kategorija gali turėti vieną ar kelias dimensijas. Pagal šią dimensiją arba šias dimensijas išdėstomi kategorijos nariai. Taip, kaip ir visai kategorijai, ir šioms dimensijoms priskiriama substancija, jeigu kalbos forma manifestuojasi. Taigi kategorijos ir jos dimensijų skaida tampa tam tikru pasaulio — arba pasaulio fragmento — skaidos arba formavimo būdu.

Dėl savo paradigminių santykių kategorijoje arba šios kategorijos dimensijose (jeigu kategorija turi kelias dimensijas) elementai tarpusavy sudaro tam tikras priešpriešas (opozicijas). Tai gali pasireikšti jau anksčiau minėtu gebėjimu tam tikrą lauką tam tikru būdu padengti. Pagrindinis principas, pagal kurį susiklosto kategorijos elementų priešpriešos, yra tas, kad kalbos sandara savyje suvienija loginius ir ikiloginius opozicijos principus ir sieja juos į subloginius. Ikiloginė opozicija yra ne ekskliuzijos santykis, t. y. „a : –a“, o participacijos santykis, t. y. „a : a ir –a“ („a : ± a“). Topologiškai žiūrint vienas priešpriešos narys (± a) gali išsiplėsti į kito nario (a) lauką. Išsiplečiantis narys vadinamas ekstensyviniu, tas, kuris lieka savo lauke arba neutralioje zonoje — intensyviniu. Šis ikiloginis ekstensijos gebėjimas išlieka ir tose priešpriešose, kurios iš esmės remiasi loginiais principais. Kiekvienas logiškai pagrįstos opozicijos narys turi savo pirminį lauką, bet gali vykti jo antrinis išsiplėtimas į kitą lauką.

Maksimalusis įmanomas dimensijos narių skaičius yra septyni. Šioje schemoje narius žymi graikiškos raidės:

Lotyniškoji raidė a žymi lauką, b — priešingą lauką, o c — neutralią zoną. Padengti laukai žymimi iš kairio apatinio į dešinį viršutinį kampą einančiu brūkšniu, o jeigu toks laukas, be to, dar yra pirminis atitinkamo kategorijos nario laukas, jis papildomai žymėtas priešinga kryptimi ei-

nančiu brūkšniu. Graikiškosios ‘beta’ raidės žymi priešingybe paremtą, o ‘gammos’ — tarpusavio prieštaravimu paremtą opoziciją. γ remiasi principu „tiek — tiek“, Γ — principu „nei — nei“. Γ_2 yra ypatingas narys: jis remiasi principu „arba — arba“ ir elgiasi kartais taip, kaip α, o kartais kaip jo loginė priešingybė. Didžiosios graikiškos raidės žymi ekstensyvinius narius, mažosios — intensyvinius. ‘Beta’ ir ‘gamma’ raidėmis žymėti nariai, nors visi yra pajėgūs išsiplėsti už savo ribų, skirstomi į ekstensyvinius ir intensyvinius, o tai yra dėl to, kad intensyvinius ‘beta’ ir ‘gamma’ narius (β ir γ) su intensyviniu ‘alfa’ nariu (α) sieja gebėjimas sukelti kitų kategorijų narių sinkretizmus; ekstensyviniai nariai (A, B, Γ ir Γ_2) šio gebėjimo neturi. Be to, vienos kategorijos rėmuose sinkretizmas gali sieti tik intensyvinį ir ekstensyvinį narius, o ne du ir daugiau intensyvinių arba du ir daugiau ekstensyvinių narių.

Konkrečių priešpriešų pasirodymas tam tikroje kategorijoje nėra atsitiktinis: jis išplaukia iš septynių galimų kategorijos dimensijos (arba viendimensinės kategorijos) narių pobūdžio. Γ_2 gali sudaryti vienanarę kategoriją, su kitais nariais jį sieja konsteliacija. ‘Alfa’ narius tarpusavy sieja interdependencija, o su kitais nariais — konsteliacija. ‘Beta’ narius, viena vertus, sieja tarpusavio interdependencija, panašiai kaip ‘alfa’ narius, o kita vertus, juos sieja interdependencija su ‘gamma’ nariais. O kadangi ‘gamma’ narius tarpusavyje sieja konsteliacija, tai reiškia, kad visada tik vienas iš ‘gamma’ narių turi pasirodyti kartu su ‘beta’ nariais. Narių santykius galima pavaizduoti tokia schema:

$<[\alpha \leftrightarrow A] ¦ [(\beta \leftrightarrow B) \leftrightarrow (\gamma ¦ \Gamma)]> ¦ \Gamma_2$

Taigi galimos viendimensinių kategorijų sisteminės konfigūracijos yra tokios:

Γ_2, αA, $\alpha A\Gamma_2$, $\beta B\gamma$, $\beta B\gamma\Gamma_2$, $\beta B\Gamma$, $\beta B\Gamma\Gamma_2$, $\beta B\gamma\Gamma$, $\beta B\gamma\Gamma\Gamma_2$, $\alpha A\beta B\gamma$, $\alpha A\beta B\gamma\Gamma_2$, $\alpha A\beta B\Gamma$, $\alpha A\beta B\Gamma\Gamma_2$, $\alpha A\beta B\gamma\Gamma$, $\alpha A\beta B\gamma\Gamma\Gamma_2$.

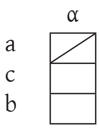
Dėl galimų daugiadimensinių kategorijų struktūrų plg. Hjelmslev (1975, 31tt).

Viendimensinė kategorija, arba kategorijos dimensija, gali būti orientuota teigiamai arba neigiamai. Ji yra teigiamai orientuota, jeigu inten-

syvinis narys padengia pliusinį lauką (a), o neigiamai orientuota, jeigu intensyvinis narys padengia minusinį lauką (b).

Apskritai galima pasakyti, kad laisvoji skaida yra labai lankstus įrankis, leidžiantis pagauti dažnai taip neapskaičiuojamą, nenuspėjamą, įnoringą ir laisvą kalbos ir jos vartotojų elgesį. Tokį įrankį turinčio tyrėjo niekas, jokios ateityje laukiančios užduotys neužklups nepasirengusio — jis net sugebės jas numatyti ir išaiškinti. Bet matyti ir Hjelmslevo pastangos dar padidinti laisvosios skaidos lankstumą. Tai pasireiškia dviem pakeitimais ankstesnės versijos atžvilgiu:

Pirma, narys α iš pradžios buvo apibrėžiamas kaip padengiantis išskirtinai a-lauką:

Vėliau jis išsiplėtė į neutralią zoną c.

Antra, „amebiško“ nario Γ_2 pirminėje versijoje dar nebuvo. Jis buvo įvestas tam, kad į apibrėžimą tilptų ir kategorijos su vienu vieninteliu nariu (tokių kategorijų egzistencija anksčiau buvo neigiama).

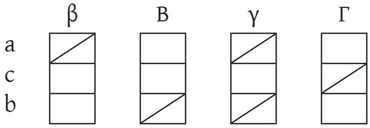
Galiausiai reikia atkreipti dėmesį, kad konkrečios kalbos apraše koks nors narys gali būti laikomas virtualiu, t. y. jo sugebėjimas padengti tam tikrą lauką gali būti neišnaudotas ir egzistuoti tik potencialiai.

Gana išsamūs konkrečių laisvosios skaidos modelių pavyzdžiai pateikti toliau (§§ 1.2.5.1.3. ir 2).

1.2.5.1.2. Susietoji skaida[9]

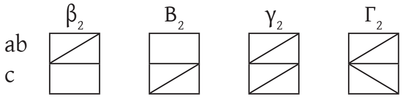
Susietoji skaida gali pasireikšti dviem būdais (dviem konfigūracijomis):

[9] Plg. Hjelmslev (1975, 50–55; 1943, 77–78).

(t. y. a + : b - : c 0)

arba

(t. y. a ir b = –c : c ~ x : 0)

Taigi kategorija, kuriai taikoma susietoji skaida, turi penkis galimus narius: β su variantu β_2, B su variantu B_2, γ su variantu γ_2, Γ ir Γ_2. Jų santykiai yra tokie:

$$\begin{array}{l} (\beta \leftrightarrow B) \leftrightarrow (\gamma \leftrightarrow \Gamma) \\ \updownarrow \quad \updownarrow \quad\quad \updownarrow \\ (\beta_2 \leftrightarrow B_2) \leftrightarrow (\gamma_2 \leftrightarrow \Gamma_2) \quad \text{(po redukcijos)} \end{array} \Rightarrow [(\beta \leftrightarrow B) \leftrightarrow \gamma] \leftrightarrow \left(\begin{array}{c} \swarrow \quad \Gamma \\ \\ \nwarrow \quad \Gamma_2 \end{array} \right)$$

Antroji susietosios skaidos forma vartojama tada, kai kyla klausimas, ar tam tikras santykis tarp nagrinėjamų elementų yra atstovaujamas, arba jeigu tam tikrą elementų, apie kuriuos žinoma, kad visi apima tam tikrą funkciją, klasę reikia suskaidyti į konstantas ir kintamuosius. Visais kitais atvejais taikomas pirmasis susietosios skaidos variantas.

Kaip matyti, susietosios skaidos atveju operuojama tik loginėmis priešpriešomis, taigi apibūdinant laukų padengimą naudojamasi ne participacijos, o ekskliuzijos sąvoka. Taip yra todėl, kad ši analizė yra tik platesnės analizės dalis.

1.2.5.1.3. Gramatinių elementų pavyzdys

Pateiksiu čia įdomų, o gal ir pamokomą pavyzdį, kaip gali būti apibūdinama kategorijos struktūra sintagmiškai naudojantis susietąja skaida, ir kaip alternatyviai tos pačios kategorijos struktūra gali būti apibūdinama paradigmiškai naudojantis laisvąja skaida. Turiu omenyje turinio eksponentų, arba gramatinių elementų, kategoriją.

Hjelmslevas yra iškėlęs panchroninį šios kategorijos elementų apibrėžimą ir suformulavęs jų pagrindines reikšmes (plg. Hjelmslev 1959, 152–164; dėl pagrindinių reikšmių plg. dar Hjelmslev 1972, 70tt). Turinio eksponentai kategorizuojami pagal du kriterijus: 1° pagal tai, ar jie gali apibūdinti visą sakinį, ar ne, skiriami EKSTENSINIAI ir INTENSINIAI; 2° pagal tai, ar sakinio požiūriu konstitutyvinis santykis, kuris laikomas eksponentų kategorijos skiriamuoju požymiu, konkrečiu atveju egzistuoja tik sakinio ribose, ar gali jo ribas peržengti. Remiantis šiais dviem kriterijais gaunamos aštuonios turinio eksponentų kategorijos:

intensiniai		ekstensiniai		
linksnis		asmuo, rūšis	egzistuoja tik sakinio ribose	β_2
laipsniavimas	→	emfazė	peržengia sakinio ribas	B_2
skaičius, giminė		veikslas (ir laikas)	egzistuoja sakinio ribose ir peržengia jas	γ_2
artikelis		nuosaka	egzistuoja sakinio ribose arba peržengia jas	Γ_2

arba viena kategorija su dviem dimensijomis:

α intensiniai	A ekstensiniai		
linksnis	asmuo, rūšis	egzistuoja tik sakinio ribose	β_2
laipsniavimas	emfazė	peržengia sakinio ribas	B_2
skaičius, giminė	veikslas (ir laikas)	egzistuoja sakinio ribose ir peržengia jas	γ_2
artikelis	nuosaka	egzistuoja sakinio ribose arba peržengia jas	Γ_2

Kategorija, kuri manifestuojasi, įgyja tam tikrą pagrindinę reikšmę, kuri kiekvienu atveju yra bendra intensinei ir ekstensinei kategorijai. Kaip turinio eksponentų kategorijos nares, atskiras kategorijas jų pagrindinės reikšmės požiūriu tada galima išdėstyti pagal „sintaksinės reikšmės : onomatologinės reikšmės“ dimensiją, o tai leidžia atlikti turinio eksponentų kategorijos laisvąją skaidą. Onomatologinės ir sintaksinės reikšmės priešprieša kyla iš nominacijos akto ir santykio sudarymo akto (arba sąsajos akto, sakinio formavimo akto) skirtumo. Šias sąvokas randame Vilémo Mathesiaus funkcinėje kalbotyroje, kur jos sudaro pagrindinius kiekvieno kalbinio pasisakymo akto atramos taškus (plg. Mathesius 1975 ir Vykypěl 2005, 193, 213–214, 240–241, 277–278). Onomatologinę reikšmę turintys elementai dalyvauja visų pirma nominacijoje, o sintaksinę reikšmę turinčių elementų pirminė funkcija — formuoti santykius. Alternatyvios laisvoji (LS) ir susietoji (SS) skaida gali būti pavaizduotos taip:

SS		pagrindinė reikšmė		LS
β_2	linksnis ir asmuo / rūšis	santykis	sintaksinė reikšmė	β
γ_2	skaičius ir veikslas (ir laikas)	konsistencija	onomatologinė reikšmė	B
B_2	laipsniavimas ir emfazė	intensyvumas	tiek onomatologinė, tiek sintaksinė reikšmė	γ
Γ_2	artikelis ir nuosaka	realumas	arba onomatologinė, arba sintaksinė reikšmė	Γ_2

Pastaba: Manifestuojami laipsniavimo kategorijos elementai determinuojamas leksemas onomatologiškai modifikuoja įvesdami lyginimą: jie gali įgyti eliatyvinę reikšmę, kuri remiasi savybės reliatyvizavimu (onomatologinė modifikacija) per implicitinį lyginimą (sintaksinė sąsaja). Manifestuojami kategorijos elementai gali turėti arba generinę, t. y. onomatologinę, arba deiktinę (anaforinę), t. y. sintaksinę reikšmę. Bet reikia dar atsižvelgti į vadinamąjį derinimą, kuris atskirų elementų onomatologinę reikšme įvairiuose kontekstuose paverčia sintaksine, t. y. sudaro sąlygas šiems elementams tarnauti sąsajos sudarymui (sakinio formavimo aktui), kaip, pavyzdžiui, lietuvių kalbos būdvardžio skaičius. Laisvojoje skaidoje numatyta elementų gebėjimas išsiplėsti už savo pirminių ribų.

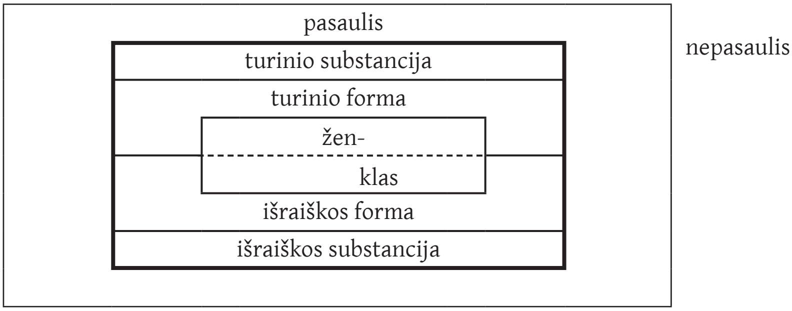
1.2.6. Empirika, Prahos mokykla, Hjelmslevo Organonas

Vienas iš svarbiausių glosematinės teorijos požymių yra nuostata, kad aprašas neturi šiaip orientuotis į empiriką įprasta šio žodžio prasme, o į empirikos principą (plg. anksčiau § 1.2.2.). Tai ir suprantama: glosematinio aprašo tikslas yra suvokti kalbos sandarą, o tradiciškai suvokiama empirika — kalbos atveju — yra artima kalbos vartosenai, kuri tėra kalbos sandaros manifestacija ir ją suponuoja. Todėl glosematika negali naudotis atitikimo principu paremta tiesos samprata (t. y. empirika įprasta prasme), o turi laikytis koherencijos principu paremtos tiesos sampratos (t. y. empirikos principo). Nepaisant to, net glosematinis atskiros kalbos aprašas turi atsižvelgti į kalbos vartoseną. Ši būtinybė iškyla dėl dviejų priežasčių. Pirma, kelias į kalbos sandaros pažinimą veda tik per kalbos vartoseną — tai teorijos atžvilgiu išorinė priežastis. Antra, kalbos sandaros aprašas turi būti taip sumanytas, kad perėjimas nuo šio aprašo prie kalbos vartosenos aprašo būtų kuo paprasčiausias. Tai galima laikyti vidine — su pačia teorija susijusia — priežastimi, nes paprastumas yra empirikos principo dalis. Tačiau čia reikia atskirti elementų ir jų santykių registravimą ir jų apibrėžimą (arba operatyvinį ir formalųjį aprašo aspektus). Registruojant reikia atsižvelgti į kalbos vartoseną ir iš jos gautus duomenis; tačiau apibrėžimai pateikiami neatsižvelgiant į kalbos vartoseną ir grynai formaliai (kiek plačiau apie tai plg. Vykypěl 2005, 108–110).

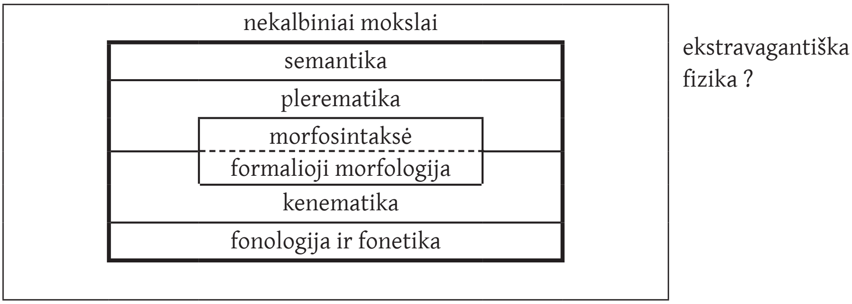
Taigi ir glosematika turi atsižvelgti į tradiciškai suvokiamą empiriką: tai daroma įtraukiant į adekvačią ir tuo pačiu metu arbitralią kalbos teoriją vadinamuosius patyrimo duomenis (plg. anksčiau § 1.2.2.). Anot Hjelmslevo, galioja apibendrintas teiginys, jog nesutvarkyti patyrimo duomenys tik per teoriją įgyja (mokslinę) struktūrą arba formą. Tačiau naudingas ir netgi reikalingas gali būti tam tikras šios patyrimo duomenų sudarytos žaliavos „apdorojimas" prieš pradedant formalią aprašomąją analizę. Galima pagrįstai spėti, kad adekvačiu įrankiu tokiam apdorojimui galėtų būti fenomenologinė analizė, artima tam, ką siūlo Prahos lingvistinio struktūralizmo mokykla (plačiau plg. Vykypěl 2005, 111tt).

Bet kokiu atveju galima suformuluoti Hjelmslevo idėjomis paremtą kalbos ir visų į visapusišką kalbos aprašymą įtrauktų mokslų disciplinų organoną, kurį maždaug būtų galima pavaizduoti šiomis schemomis:

kalbos susisluoksinavimas (*la stratification du langage*):

mokslo sritys:

Geriausiai išplėtotas stratifikacinio kalbos aprašymo modelis, kuris savo išeities tašku pasirenka Prahos struktūralizmą, bet kurį tuo pačiu metu pakankamai gerai galima lyginti su Hjelmslevu, yra Petro Sgallo funkcinis-generatyvinis aprašas (FGA).[10] FGA ir kalbą, ir jos aprašą suskirsto į įvairius lygmenis, kurie, nors ir ne visai tiksliai, koreliuoja su Hjelmslevo stratifikacija (plg. Vykypěl 2005, 227tt):

[10] Apie funkcinį-generatyvinį kalbos aprašą plg. Sgall (1995) ir Sgallo, Hajičovos ir Panevovos straipsnius Luelsdorffo (1994) rinkinyje (su literatūra).

FGA	Hjelmslevas
tektogramatinis lygmuo (sakinio reikšmės lygmuo)	turinio planas + semantika
morfeminis lygmuo	ženklų signatai
morfonologinis lygmuo	ženklų signantai
fonologinis lygmuo	išraiškos planas + fonologija

Ekskursas I: Rašytinės kalbos klausimu

Vienas iš Kopenhagos ir Prahos struktūrinės kalbotyros koncepcijų skirtumų yra tas, kad Prahos lingvistai — iš glosematikos perspektyvos žiūrint — tiria substancijoje slypinčią formą, o Hjelmslevas — bent jau toks yra jo programos išeities taškas — ketina aprašyti grynąją formą. Beje, tai liudija jau pats faktas, kad šie du terminai — forma ir substancija — Prahos mokykloje net neskiriami. Jeigu formos sąvoka apskritai naudojama, tai ji taikoma, kaip žinoma, tik turinių paplitimui erdvėje — skirtingai nei de Saussure'o ir Helmslevo koncepcijoje: ši paskutinė yra artimesnė aristoteliškajai ir scholastinei tradicijai, kurioje formos sąvoka taikoma atskirų būtybių esmei arba esencijai, o ne jų materialiems kūnams.

Dėl išraiškos plano dar reikia atkreipti dėmesį, kad išraiškos substancija, kuri yra pirminė išraiškos formos egzistencijos ir tyrimų sritis, kalbos atveju — ir daugelio Prahos lingvistų nuomone — nėra bet kokia, o viena vienintelė, būtent — garsinė (foninė). Tai gražiai iliustruoja tokia citata iš Romano Jakobsono:

> „For a language the existence of a phonemic pattern is a constant, while writing is only an optional supplement: literacy is just a variable, and for numerous languages there exists no written word. To preach the mere coexistence of the phonological and graphic systems while denying the primary, fundamental nature of the former would be a misleading distortion of the actual linguistic stratification, both

> from a theoretical and from a purely descriptive standpoint.“
> (Jakobson 1971, 653–654)[11]

Kiek kitaip šį dalyką gausiuose savo darbuose apie rašytinę kalbą suvokia Josefas Vachekas (plg. Vachek 1973; 1989; dėl bibliografinių nuorodų žr. Hladký 1997). Vachekas yra teigęs, jog vienos kalbančiųjų bendruomenės rašytinė ir sakytinė kalba sinchroniniu požiūriu laikytinos koordinuotomis sistemomis, nes esą neįmanoma išspręsti, katra jų yra pirminė, o katra antrinė; redukuoti jas iki vienos bendresnės, aukštesnės sistemos nėra, anot jo, galimybės. Sąlyga tam, kad galima būtų neskirti rašytinės nuo sakytinės kalbos yra ta, kad jų elementai turi būti susiję vienas su vienu: kiekvienas vienos kalbos elementas turi atitikti tik vieną kitos kalbos elementą arba, kitaip tariant, jis turi užimti vienos kalbos sistemoje tą pačią poziciją, kurią atitinkamas elementas užima kitoje kalboje. Jų sąsaja remiasi tik tuo, kad jie vienos ir tos pačios kalbančiųjų bendruomenės vartojami papildomosiomis funkcijomis. Rašybos ir tarimo taisyklės sudaro abi sistemas jungiantį tiltą. Be to, yra priemonių, leidžiančių perkelti vieną kalbą į kitos kalbos substanciją: norint, pavyzdžiui, sakytinę kalbą perteikti grafine substancija, naudojama fonetinė transkripcija; priešingos krypties perkėlimui galima panaudoti skaitymą paraidžiui.

Anot Vacheko, tik diachroniniu požiūriu galima teigti sakytinės kalbos primatą: rašytinės kalbos raidoje galima skirti dvi fazes: pirmojoje ji yra tam tikra transkripcija, o jos sudedamosios dalys yra „ženklų ženklai“; antrojoje fazėje jos tampa autonominės ir nepriklausomos nuo sakytinės kalbos, taigi tampa ir pirminiais ženklais.

Vachekas dar iškelia klausimą, ar iš čia minėtų dalykų iš tiesų reikia padaryti išvadą, jog kalba yra forma, o ne substancija. Į tai jis atsako, kad pasirinkimas iš rašytinės ir sakytinės kalbos priklauso nuo komunikaty-

[11] „Kalboje foneminės sistemos buvimas yra konstanta, o rašymas tėra fakultatyvus priedas: raštingumas tėra kintamas dydis — daugeliui kalbų rašytinis žodis neegzistuoja. Teigti vien tik fonologinės ir grafinės sistemų koegzistenciją ir neigti pirmosios dominuojančią, fundamentinę reikšmę būtų klaidinantis tikrojo kalbos susisluoksniavimo iškreipimas — ne tik teoriniu, bet ir grynai deskriptyviniu požiūriu.“

vinės situacijos: vienoms funkcijoms tinka sakytinė kalba, kitoms — rašytinė. Kitaip tariant, kalbos struktūros požiūriu substancija yra nesvarbi (esminiai yra elementų santykiai), tačiau šios struktūros tikslo požiūriu ji vis dėlto turi tam tikrą reikšmę. Taigi matyti, kad substancijai tam tikras vaidmuo priskiriamas Hjelmslevo kalbos sandaroje, o vėl kitas — Hjelmslevo kalbos vartosenoje.

Vėliau Vachekas savo tezes ir argumentus papildė tikslindamas rašytinės ir sakytinės kalbos santykį: jos funkciškai papildo viena kitą, o žymėtasis narys yra rašytinė kalba, nes ji sudaro tam tikrą antstatą virš sakytinės kalbos, o jos *raison d'être* yra ta, kad ji atlieka tas funkcijas, kurioms netinka sakytinė kalba. Be to, šis „privatyvinis" santykis yra istorinio sakytinės kalbos primato padarinys. Bet tam, kad įmanomas būtų jų funkcinis komplementarumas, dar reikia, kad abi kalbos rodytų tam tikrą struktūros paralelizmą, kad tarp jų egzistuotų ryškus, nuoseklus ir kaip įmanoma tolygus atitikimas.

Dar vėliau Vachekas ir tiesiogiai polemizavo su Jakobsonu. Jis kartoja savo argumentus: už rašytinio pasisakymo stovi rašytinė norma, kas sudaro tam tikrą paralelę sakytinės kalbos situacijai. Rašytinė ir sakytinė kalba funkciškai viena kitą papildo, o rašytinė kalba yra žymėta. Jeigu kalbančiųjų bendruomenė neturi rašytinės kalbos, tai reiškia, kad neišsivysto tam tikros latentinės galimybės ir kai kurios komunikacinės funkcijos nerealizuojamos. Jakobsono argumentas, esą rašytinis pasisakymas sudaro antrojo laipsnio ženklus (ženklų ženklus), tegalioja diachroniniu požiūriu, t. y. pradiniam rašytinės tradicijos laikotarpiui — ir, žinoma, ji taikytina ir (fonetinei) transkripcijai.[12]

[12] Kai Vachekas kalba apie rašytinės ir sakytinės kalbos (funkcinį) komplementarumą ir apie privatyvinį santykį tarp jų, reikia tai suprasti kaip tam tikrą metaforą, o ne kaip griežtą struktūr(alist)inį tam tikros struktūros elementų santykių aprašymą. Kalbėdamas apie rašytinės ir sakytinės kalbos komplementarumą Vachekas nori pabrėžti faktą, kad atlikdamos įvairias komunikatyvines užduotis (funkcijas) jos viena kitą papildo, ir kad rašytinė kalba nėra sakytinės kalbos „priedas", o lygiavertė komunikacijos priemonė. Privatyvinis santykis ir sakytinės kalbos nežymėtumas reiškia tiek, kad galų gale sakytinė kalba, nors ir ne be sunkumų, gali atlikti visas funkcijas, net ir tas, kurias normaliomis sąlygomis atlieka rašytinė kalba; apie rašytinę kalbą to pasakyti negalima.

Vacheko pažiūros yra labai artimos Hjelmslevo idėjoms — tokioms, kokias jas yra išreiškęs viename savo vėlyvųjų tekstų (plg. Hjelmslev 1973, 267–278). Kalboje, kuria ne tik kalbama, bet ir rašoma, egzistuoja dvi skirtingos išraiškos sistemos, jeigu šios sistemos nėra konforminės, t. y. jeigu vienos sistemos elementai neatitinka vienas su vienu kitos sistemos elementų. Galima transpozicija iš vienos sistemos į kitą, bet jos gali ir nebūti. Jeigu tokia transpozicija vyksta, tai ji pasireiškia per ortoepiją, kuri remiasi grafinių faktų transpozicija į foninius, ir ortografija, kuri remiasi priešinga transpozicija. Be to, šios dvi sistemos gali turėti ir savo skirtingas manifestacijas. Tačiau skirtingai nei transpozicijos atveju, manifestacijos santykis nėra dvikryptis. Vienos kalbos grafinės ir foninės sistemų santykis yra arbitralus: vieną grafinę sistemą gali atitikti kelios (potencialios) foninės sistemos, ir atvirkščiai. Kitaip tariant, tam tikros grafinės ir tam tikros foninės sistemos koegzistencija vienoje kalbančiųjų bendruomenėje remiasi susitarimu. Išoriniu (nekalbiniu) požiūriu sąlygas tokiai koegzistencijai atsirasti, matyt, sudaro abiejų sistemų papildomoji funkcinė distribucija, kaip tai suformulavo Vachekas.

Diachroninės hipotezės dėl rašto atsiradimo ir sinchroniniai argumentai, remiantis ankstesniu kalbėjimo nei rašymo pasisavinimu, anot Hjelmslevo, neprieštarauja rašytinės ir sakytinės kalbos autonomijai, nes šie „ontogenetiniai“ argumentai liečia ne struktūras, o jų panaudojimą. O čia, žinoma, jau pasireiškia ir svarbiausias skirtumas tarp Hjelmslevo ir Vacheko požiūrių: Vacheko suformuluotas rašytinės ir sakytinės kalbos santykio hierarchizavimas yra struktūriniu požiūriu nerelevantiškas.

Kaip matyti, Vachekas yra artimesnis glosematikai nei Jakobsonas. Vis dėlto jis pagrįstai pabrėžia, jog jo pozicija ir glosematikos pozicija nesutampa. Kopenhagos lingvistai teigia, kad substancija formos atžvilgiu yra nerelevantiška, Vachekas teigia, kad negali tokia būti, nes substancija lemia, kokia forma (struktūra) kokiai nors konkrečiai funkcijai bus pasirinkta. Antra vertus, jeigu Vachekas (eksplicitiškai priešindamasis glosematikai) pabrėžia, jog rašytinės ir sakytinės kalbos santykis yra ne ekvipolentinis, o privatyvinis, tai toks požiūris, matyt, formuluojamas iš

kalbos vartosenos, o ne kalbos sandaros, perspektyvos. Struktūros požiūriu rašytinė ir sakytinė kalba yra ekvipolentinės, o tik funkcijos (užduočių) požiūriu jų santykis yra privatyvinis. Taigi iš esmės Vachekas ir glosematikai čia kalba apie skirtingus dalykus: Vachekas galvoja apie kalbos vartoseną, o glosematikai — apie kalbos sandarą.

Apskritai kyla klausimas, kodėl reikėtų vieną kalbą apibūdinti kaip sakytinę, o kitą — kaip rašytinę, nes šie pavadinimai yra susiję su substancija. Šiuos pavadinimus pateisinti būtų galima tuo, kad pirmosios struktūra atskleidžiama ir registruojama per foninę substanciją, o antrosios — per grafinę substanciją. Bet nuo to momento, kai jau šios struktūros būna atskleistos, jas galima perkelti į kitą substanciją (pavyzdžiui, naudojantis fonetine transkripcija arba skiemenavimu), ir jas galima formaliai aprašyti ir apibrėžti neatsižvelgiant į substanciją.

Apibendrinant tenka dar kartą pakartoti: argumentas, kad yra kalbančiųjų bendruomenių be rašytinės kalbos, ir kalbos vartotojų, kurie kalba, o nemoka rašyti, bet ne atvirkščiai, vargu ar gali įrodyti, kad rašytinė kalba yra struktūriškai bei funkciškai antrinis reiškinys. Šie argumentai neliečia konkrečių rašytinių ir sakytinių kalbų struktūros arba funkcijos, o šių reiškinių ontologiją. Jie nesiremia atitinkamų struktūrų arba funkcijų (užduočių) palyginimu, o ontologiniais arba ontogenetiniais svarstymais. Bet jeigu norėtume ontologiškai paaiškinti sakytinės kalbos primatą arba pirmenybę rašytinės kalbos atžvilgiu, tai, anot Hjelmslevo, reikėtų aiškinimo ieškoti ne kalbos, o žmogaus prigimtyje, o tiksliau — jo anatominėje konstitucijoje:

> „Die Laute gehören also nicht zum Wesen der Sprache. Die Tatsache, daß alle Völker zu allen Zeiten ihre Sprache vorzugsweise durch Laute manifestieren, ist nicht durch die Natur der Sprache zu erklären. Sie ist durch die Natur des Menschen zu erklären. Daß die Sprache am natürlichsten und am bequemsten durch Laute manifestiert werden kann, ist eine Folge von der anatomisch-physiologischen Konstitution des

Menschen. Oft genug hat man die Aufmerksamkeit darauf hingelenkt, daß der Mensch als anatomisches Wesen keine Sprachorgane besitzt; sind doch die sogenannten Sprachorgane von Natur aus Verdauungs- und Respirationsorgane, die sich nur nebensächlich und ohne irgend eine organische Notwendigkeit für die Zwecke der Sprachmanifestierung als besonders geeignet erwiesen haben. Diese Wahrheit haben aber die Sprachforscher, wie es scheint, lediglich als einen geistreichen Witz hingenommen, ohne im Ernst die notwendigen Konsequenzen davon zu ziehen.“ (Hjelmslev 1973, 232)[13]

[13] „Taigi garsai nepriklauso kalbos esmei. To fakto, kad visos tautos visais laikais yra davę pirmenybę garsinei kalbos manifestacijai, negalima paaiškinti kalbos prigimtimi. Jis aiškintinas žmogaus prigimtimi. Tai, kad kalba natūraliausiai ir patogiausiai manifestuojama garsais, yra žmogaus anatominės ir fiziologinės konstitucijos padarinys. Ne kartą yra atkreiptas dėmesys į tai, kad žmogus kaip anatominė būtybė neturi kalbos organų, nes vadinamieji kalbos padargai iš prigimties yra virškinimo ir kvėpavimo organai, kurie tik tarp kitko, be jokios organinės būtinybės, pasirodė ypač tinkami kalbos apraiškai. Atrodo, kad kalbininkai šią tiesą yra supratę vien tik kaip sąmojį ir nėra padarę iš jos neišvengiamų išvadų.“

2. Lietuviškos ir latviškos „fonologijos“

Kaip anksčiau pareikšta, čia mėginsiu, naudodamasis lietuvių ir latvių kalbų pavyzdžiu, pateikti glosematinį atskirų kalbų išraiškos plano aprašą. Šį mėginimą sudaro išvis šešios dalys. Prie lietuvių kalbos išraiškos sistemos apybraižos pridėsiu apibendrinantį glosematinio ir (mor)fonologinio aprašų palyginimą, o latvių kalbos išraiškos sistemos apybraiža bus papildyta konkrečių glosematinio latvių kalbos išraiškos sistemos aprašo ir morfonologinio latvių kalbos aprašo skirtumų lyginimu. Prie pagrindinio teksto pridedami du ekskursai, kurie galbūt padės geriau suvokti aptariamą problematiką.

2.1. Lietuvių kalba: kenematika ir morfonologija *in abstracto*

Kaip žinoma, Hjelmslevas morfonologijos programą (tokią, kokia tuo metu buvo pasiūlyta) yra sveikinęs – skirtingai nei fonologijos programą (plg. Hjelmslev 1973, 228, 234; žr. dar toliau, § 2.1.2.4.). Mat morfonologija, anot Hjelmslevo, stengiasi kalbos išraiškos plano elementus aprašyti pagal kalbinę formą, o ne pagal substanciją. Žinoma, ir tarp morfonologijos ir Hjelmslevo išraiškos plano aprašo yra nemažų skirtumų visų pirma todėl, kad morfonologijos sritis yra vis dėlto (nors ir ne jos substancijos, o ženklo aspektu suvokiama) kalbos vartosena, o ne kalbos sandara kaip norėtų Hjelmslevas (plg. toliau 2.1.2., 2.2.2.). Nepaisant to, morfonologinis aprašas ir Hjelmslevo aprašas yra žymiai artimesni vienas kitam. Gerą galimybę palyginti morfonologinį ir glosematinį aprašą pateikia būtent lietuvių kalba, nes gerą lyginimo pagrindą duoda neseniai Tomašo

Hoskoveco (2002) nuodugnioje ir metodiškai pagrįstoje studijoje atliktas lietuvių kalbos morfonologijos aprašas. Lygindamas sutelksiu dėmesį į elementų skaičiaus redukcijos klausimą ir į kai kurias bendresnes aprašymo objekto problemas.

2.1.1. Lietuvių kalbos kenematika

Tarp sakytinės ir rašytinės lietuvių kalbos nėra tikslaus atskirų elementų atitikimo, todėl šias atmainas reikia laikyti skirtingomis kalbomis.

2.1.1.1. Intensiniai išraiškos eksponentai (prozodemos)

Lietuvių kalbai yra būdinga ekstensinių išraiškos eksponentų (moduliacijos) kategorija. Jos čia plačiau nenagrinėsime; kaip jau Hoskovecas (2002, 269–270) konstatuoja, lietuvių kalbos sakinio intonacija yra *terra incognita*.

Be to, lietuvių kalbai būdinga glosematine prasme suvokiamas skiemuo bei intensinių išraiškos eksponentų (akcentų) kategorija. Atrodo, kad yra dvi galimybės, kaip aprašyti intensinių išraiškos eksponentų sistemą.

1° Šią kategoriją galima padalinti į dvi subkategorijas: pirmoji būtų vadinamieji kirčiai (akcentai), antroji — vadinamosios priegaidės (intonacijos). Pastaroji subkategorija yra sintagmiškai priklausoma nuo pirmosios. Abi turi du narius, kuriuos galima arbitraliai vadinti „stipriuoju kirčiu“ (') ir „silpnuoju kirčiu“ (°) arba ir „akūtine priegaide“ (´), ir „cirkumfleksine priegaide“ (˜). Jų sudaryta sistema yra tokia (pirmosios kategorijos nariai yra išdėstyti pagal „punktiškumo“ dimensiją, ir ji yra orientuota neigiamai; antrosios kategorijos nariai išdėstyti pagal „pakilimo“ dimensiją, ir ji yra orientuota teigiamai):

α	A		α	A
°	'	←	˜	´

arba — jeigu atsižvelgsime į visą kategoriją ir padalinsime ją į dvi dimensijas (gulsčiai — „pakilimo“ dimensija, orientuota teigiamai-neigiamai, statmenai — „punktiškumo“ dimensija, orientuota neigiamai):

	α	A
α	˜	ˊ
A	°	ˈ

Vadinamosios priegaidės yra sintagmiškai priklausomos nuo vadinamųjų kirčių, nes kirčiai gali egzistuoti vieni, t. y. be priegaidžių (t. y. akcentas ˈ yra įmanomas skiemenyse su vadinamuoju trumpuoju balsiu ir be *l*, *r*, *n*, *m*), bet ne atvirkščiai (plg. dar Hjelmslev 1973, 189–191). „Silpnasis kirtis“ (°) yra intensyvinis, nes sujungtos su juo viename skiemenyje priegaidės tampa latentinės, t. y. jos sinkretizuojamos ir turi nulinę manifestaciją; šis sinkretizmas yra išsprendžiamas (šiuo klausimu plg. Hjelmslev 1973, 188, 204 ir toliau § 2.1.2.4.2.). „Cirkumfleksinė priegaidė“ (˜) yra intensyvinė, nes sujungti su ja balsiai *a* ir *æ* turi variantus (plg. toliau § 2.1.1.2.2.).

2° Antra iš minėtų galimybių yra šios kategorijos nedalinti (nei į subkategorijas, nei į dimensijas) ir operuoti keturiais nariais, kuriuos arbitraliai galima vadinti „stipriuoju kirčiu“ arba „graviu“ (ˈ), „silpnuoju kirčiu“ (°), „akūtine priegaide“ (ˊ) ir „cirkumfleksine priegaide“ (˜). Jie sudaro tokią sistemą (pagal „pakilimo“ dimensiją, orientacija teigiama):

β	B	γ	Γ
˜	ˊ	°	ˈ

Argumentas prieš antrąją galimybę yra „priegaidės“ ir „kirčio“ kategorijų narių koegzistencija. Kitaip tariant, antrasis būdas aprašyti kategorijos struktūrą neatsižvelgia į abi kategorijas siejantį sintagminį santykį. Alternatyvą sudaro Hjelmslevo pasiūlytas sprendimas. Hjelmslevas (1973, 197–202) išbraukia kirtį ˈ: vadinamaisiais trumpaisiais balsiais *a* ir *æ* vadinamuosiuose kirčiuotose skiemenyse be *l*, *r*, *n*, *m* manifestuojasi *a* ir *æ* sujungimas su ˊ, o vadinamaisiais trumpaisiais balsiais *u* ir *i* tuose pačiuose

skiemenyse manifestuojasi *u* ir *i* sujungimas su ˜. Taigi sistema atrodytų maždaug taip (pagal „pakilimo“ dimensiją):

β	B	γ
˜	´	˚

2.1.1.2. Išraiškos konstituentai

Išraiškos konstituentai sudaro išvis keturias kategorijas: skiriami sintagmiškai nepriklausomi (balsiai), sintagmiškai priklausomi (priebalsiai), tie, kurie gali būti ir nepriklausomi, ir priklausomi (sonantai), ir tie, kurie nėra nei nepriklausomi, nei priklausomi.[14] Ketvirtajai kategorijai priklauso tie išraiškos elementai, kurie gali būti vartojami kaip jaustukai, ir čia būtų galima įtraukti dar skolintus elementus, jeigu leistina juos priskirti kalbos sandarai (apie tai plg. dar § 2.2.1.2.3.).

2.1.1.2.1. „Sonantai“

Lietuvių kalba turi du konstituentus, kurie gali būti sintagmiškai ir nepriklausomi, ir priklausomi: *i* ir *u*. Jų balsiniai variantai manifestuojasi fonemomis /i/ ir /u/, jų priebalsiniai variantai — fonemomis /j/ ir /v/ (tiksliau — /w/). Registruojant išraiškos elementus šie variantai lietuvių kalboje redukuojami iki vieno invarianto — tiek kalbos vartosenos substancijos, tiek jos ženklo aspekto pagrindu (dėl antrosios redukcijos plg. *tave* : *tau*, *gavau* : *gauti*; *keturi* : *ketvirtas*, *eiti* : *ėjau*, *gujau* : *guiti*) (plg. dar toliau § 2.1.2.4.1.).

Sonantų sistema tad atrodo taip (pagal „priešakiškumo“ dimensiją, orientacija — teigiama):

[14] Jų susietoji skaida (plg. anksčiau, § 1.2.5.1.2.) yra tokia: β — balsiai, B — priebalsiai, γ — sonantai, Γ — kiti.

α	A
i	u

Narys *i* yra intensyvinis, nes jis sukelia vadinamųjų palatalizuotų ir nepalatalizuotų priebalsių sinkretizmą (arba todėl, kad prieš *i* vadinamieji nepalatalizuoti priebalsiai turi variantus — jeigu redukuojami palatalizuoti konsonantai, plg. toliau § 2.1.1.2.3.).

2.1.1.2.2. Balsiai

Nepriklausomi išraiškos konstituentai yra du: *a* ir *æ*. Kitus pretendentus į balsius galima redukuoti: *ī* ≡ *ii*, *ū* ≡ *uu*, *ė* ≡ *ææ*, *o* ≡ *aa* (plg. Hjelmslev 1973, 198–200), *ǣ* ≡ *æ* varietetas sujungus su ˜ ir prieš latentinį *n* tais atvejais, kai rašytinėje lietuvių kalboje rašoma *ę*, *ā* ≡ *a* varietetas sujungus su ˜ ir prieš latentinį *n* tais atvejais, kai rašytinėje lietuvių kalboje rašoma *ą* (plg. Hjelmslev 1973, 182–183, 197, 201–202). Elementus *e* ir *ŏ* galima laikyti svetimžodžių signalais ir elementų *æ*, *a* variantais.

Aišku, kad šios redukcijos priklauso nuo postuluojamo „latentinio *n*“, bet ši prielaida yra susijusi su tam tikrais sunkumais — *n* yra latentinis prieš sibilantus, bet ne tokiose būsimojo laiko formose kaip *gerins*; *n* yra latentinis skiemens gale (plg. Hjelmslev 1973, 206), bet ne tokiose išraiškos formose kaip *ten*, *šiandien*. Be latentinio *n* tenka operuoti tokiu balsių inventoriumi: *a*, *æ*, *e*, *ŏ*; *o* ir *ė* reikėtų interpretuoti kaip *ŏŏ*, *ee* (nes į *aa*, *ææ* tada būtina redukuoti *ā*, *ǣ*), bet ir tai sukelia komplikacijų, nes *e* ir *ŏ* šiaip pasirodo tik svetimžodžiuose, o kaip tolyginių diftongų dalys jie turėtų būti laikomi ir „savais“ ženklais; be to (o šis argumentas gal dar svarbesnis) tokiai redukcijai sunku rasti (morfonologinių) argumentų (tokių, kokių pateikia Hjelmslevas 1973, 198–200), nes *o* ir *ė* alternuoja su *a* ir *æ*, o ne su *ŏ* ir *e*. Išeitį galėtų sudaryti nebent tokia prielaida: ten, kur *n* pasirodo prieš *s* ir žodžio gale, reikia skaitytis su latentiniu *j*, t. y. sonanto *i* priebalsiniu varietetu (tokiu atveju, pavyzdžiui, *gerins* arba *ten* idealiojoje notacijoje su išspręstais sinkretizmais įgytų pavidalus *gerinjs*, *tenj*).

Pašalinus *e* ir *ŏ*, balsiai sudaro tokią sistemą (pagal „priešakiškumo“ dimensiją, orientacija teigiama):

α	A
æ	a

Narys *æ* yra intensyvinis dėl tos pačios priežasties, kaip *i* (plg. § 2.1.1.2.1.); daugeliu atvejų balsiai sinkretizuojami. Įtraukus dar *e* ir *ŏ*, susidaro tokia sistema (gulsčiai pagal „priešakiškumo“ dimensiją, orientacija teigiama, statmenai pagal „centriškumo“ arba „uždarumo“ dimensiją, orientacija teigiama):

	α	A
α	e	ŏ
A	æ	a

2.1.1.2.3. Priebalsiai

Taip pat galima redukuoti daugumą pretendentų į priebalsius.

Prieš *u* ir *a* einančius vadinamuosius palatalizuotus priebalsius galima suskaidyti į atitinkamų nepalatalizuotų priebalsių junginius su priebalsiniu *i* varietetu: *p’* ≡ *pj*, *b’* ≡ *bj*, *t’* ≡ *tj*, *d’* ≡ *dj*, *k’* ≡ *kj*, *g’* ≡ *gj*, *c’* ≡ *cj*, *ʒ’* ≡ *ʒj*, *č* ≡ *čj*, *ǯ* ≡ *ǯj*, *s’* ≡ *sj*, *z’* ≡ *zj*, *š’* ≡ *šj*, *ž’* ≡ *žj*, *m’* ≡ *mj*, *n’* ≡ *nj*, *r’* ≡ *rj*, *l’* ≡ *lj*, *v’* ≡ *vj*, *f’* ≡ *fj*, *x’* ≡ *xj*, *h’* ≡ *hj*; prieš *i* ir *æ* ir prieš kitus palatalizuotus priebalsius *p’* ir pan. yra *p* ir pan. varietetai. Vadinamasis palatalumo koreliacijos neutralizavimas (prieš nepalatalinį priebalsį ir žodžio gale) laikytinas latentinio *j* manifestacija. Svarstytina ir kitokia vadinamųjų palatalizuotų priebalsių redukcija prieš *u* ir *a*: juos būtų galima suskaidyti į atitinkamų nepalatalizuotų priebalsių junginius su balsiniu *i* varietetu. Tokia redukcija svarstytina todėl, kad yra lyg ir potencialus komutacijos santykis tarp vadinamųjų palatalizuotų priebalsių ir atitinkamų nepalatalizuotų priebalsių junginių su *j*, plg. *pjedestalas*, *pjesė*, tarm. *pjėnyčia*, *pjonyčia* ‘gir-

tuoklis' ir svyruojančias išraiškos formas *bjaurus / biaurus*, *pjauti / piauti*, *pjudyti / piudyti* (tautosilabinė seka Ci^{vok} prieš *u* ir *a* manifestuojasi kaip /C'/, o tautosilabinė seka Ci^{kons} — kaip /Cj/).

Toliau galima skaidyti ir afrikatas: *c* ≡ *ts*, *ʒ* ≡ *dz*, *č* ≡ *ts*, *ǯ* ≡ *dž*. Svarstytina ir alternatyvi redukcija: *č'* ≡ *tj*, *ǯ'* ≡ *dj* (plg. dar Hjelmslev 1973, 201–202); *t'* ir *d'* yra svetimžodžių arba jaustukų signalai ir *t* ir *d* variantai. Pagrindą *p'* ir pan. suskaidymui į *pj* arba *pi* ir pan., kaip ir *c* ir pan. į *ts* ir pan. sudaro, kaip jau pastebėta, komutacijos santykio tarp *p'* ir pan. ir *pj* arba *pi* ir pan., arba tarp *c* ir pan. ir *ts* ir pan. nebuvimas (bendrai apie šį principą plg. Hjelmslev 1943, 62–63; 1973, 217).

Elementai *f*, *x*, *h* laikytini svetimžodžių signalais: *f* apima sinkretizmą su *p*, *x* su *k*, *h* su nuliu (apie tai plg. dar toliau § 2.2.1.2.3.).

Taip pertvarkytą sistemą galima padalinti į dvi subkategorijas.

2.1.1.2.3.1. Priebalsiai 1°

Pirmąją subkategoriją sudaro elementai, kurie gali pasirodyti tik šalia balsio arba sonanto: *m*, *n*, *r*, *l*.[15] Jų sistemą galima išdėstyti arba pagal dvi dimensijas, arba pagal vieną:

	α	A
α	n	l
A	m	r

[15] Čia, žinoma, kyla klausimas, kaip skirti atsitiktinį nuo struktūriškai lemiamo elementų kombinacijų nebuvimo; atrodo, kad jis išsprendžiamas tik aksiomiškai (plg. Vykypěl 2005, 68tt su literatūra). Beje, šis klausimas kyla ir tada, kai konstatuojama, kad tam tikrą elementą reikia suskaidyti į elementų junginį todėl, kad tarp kalbamo elemento ir elementų junginio nėra komutacijos santykio. Mat ir junginio nebuvimas toje pozicijoje, kurioje atliekamas komutacijos testas, gali būti atsitiktinis. Dėl tos pačios priežasties svarstydami redukcijos klausimą atsiribojame nuo elementų, į kuriuos suskaidomas redukuojamas elementas, eilės sekos problemos. Hjelmslevo (1973, 161, 255) nustatyta taisyklė *xyz* = *xy* + *yz* iš šios perspektyvos nebūtinai galioja (plg. Fischer-Jørgensen 1979, 108).

(gulsčiai pagal „nosiškumo“ dimensiją, orientacija teigiama; statmenai pagal „užpakališkumo“ dimensiją, orientacija teigiama)

β	B	γ	Γ
n	l	r	m

(pagal „uždarumo“ (okliuzijos) dimensiją, orientacija teigiama)

2.1.1.2.3.2. Priebalsiai 2°

Antroji subkategorija turi dešimt elementų, jų sistema yra tokia (gulsčiai pagal „priešakiškumo“ dimensiją, orientacija neigiama; statmenai pagal „balsiškumo“ dimensiją, orientacija teigiama, su sinkretizmais):

	α	A	β	B	γ
α	ž	z	g	b	d
A	š	s	k	p	t

Čia kyla bendresnis klausimas: kaip iš tikrųjų reikia suvokti „ekstensiją“ — kategorijos nario išsiplėtimą už savo pirminių ribų? Ar toks narys (1) išsiplečia į manifestacijos lemiamą lauką, ar (2) išsiplečia į tam tikrą sintagminę poziciją? Pirmuoju atveju narių išdėstymą pagal statmeną dimensiją reikėtų apversti, ir ekstensyviniai (t. y. A) būtų *ž*, *z* ir t. t., nes vadinamieji skardieji priebalsiai, skiemens (žodžio) gale sinkretizuojami, manifestuojasi kaip duslieji ir tokiu būdu išsiplečia į vadinamųjų dusliųjų priebalsių substancijos lauką. Pastaruoju atveju lentelė liktų tokia, kokia čia pateikta: ekstensyviniai yra vadinamieji duslieji priebalsiai, nes sinkretizmo lemiamame sintagminiame santykyje jie atstovauja abiem priešpriešos nariams, taip pat ir vadinamiesiems skardiesiems priebalsiams, ir tokiu būdu tartum išsiplečia į vieną skardžiųjų priebalsių sintagminių pozicijų. Galima sakyti, kad pirmoji išdėstymo alternatyva geriau atspindi kalbos vartosenos substancijos aspektą (t. y. geriau atsako į klausimą, kaip

elementai manifestuojami), o antroji — kalbos vartosenos ženklo aspektą (t. y. geriau atsako į klausimą, kokia yra kalbamo elemento pozicija).

Reikia pridurti, kad tas pats klausimas kyla ir dėl *s/z* ir *t/d* santykio. Pozicijoje prieš *t/d* elementai *s/z* ir *t/d* yra sinkretizuojami, ir jie manifestuojasi kaip *s/z.* Ką tik pateiktoje lentelėje *s* ir *z* pateikiami kaip ekstensyviniai, pagal antrąją iš anksčiau svarstytų alternatyvių interpretacijų. Pasirinkus pirmąją alternatyvą, būtų galima juos laikyti intensyviniais. Tokiu atveju lentelė atrodytų taip (gulsčiai pagal „priešakiškumo“ dimensiją, orientacija teigiama; statmenai — pagal „skardumo“ dimensiją, orientacija neigiama, su sinkretizmais):

	α	A	β	B	γ
α	s	š	p	k	t
A	z	ž	b	g	d

Tačiau tokiam sprendimui prieštarauja kitas dalykas: kai kuriais atvejais *z* ir *s* asimiliuojami ir duoda *ž* ir *š* (plg. *mesčiau*, *pavyzdžiui*), t. y. *z* ir *s* sinkretizuojami su *ž* ir *š* ir yra pastarųjų atstovaujami, kas leidžia juos įvertinti kaip intensyvinius. Bet pagal pirmąją iš svarstytų alternatyvių interpretacijų būtų atvirkščiai — *ž* ir *š* būtų intensyviniai, o *z* ir *s* tam tikrais atvejais išsiplėstų į jų manifestacijos lauką. Tai reiškia, kad paskutinėje lentelėje, kuri atspindi kategorijos narių išdėstymą pagal pirmąją iš alternatyvių interpretacijų, t. y. pagal elementų išsiplėtimą į manifestacijos laukus, o ne pagal atstovavimo gebėjimą sinkretizmo atvejais, *s* ir *z* vienoje pusėje ir *š* ir *ž* kitoje pusėje turėtų apsikeisti vietomis. Bet tai yra neįmanoma, nes tokiu būdu *s* ir *z* taptų ekstensyviniai (jie užimtų A poziciją), o tam prieštarauja jų santykis su *t* ir *d*; mat, kaip ką tik parodyta, šiame santykyje savo manifestacijos požiūriu jie yra intensyviniai (*t* ir *d* išsiplečia į *s* ir *z* manifestacijos lauką). Išeitis galėtų būti tokia. Elementų *t/d* ir *s/z*, taip pat ir vadinamųjų skadžiųjų ir dusliųjų priebalsių santykius reikėtų konstruoti pagal šių elementų elgesį sinkretizmo atvejais; elementų *s/z* ir *š/ž* santykį, priešingai, reikėtų konstruoti pagal šių elementų manifestavimo galimybes. Tokia išeitis atrodo pateisinama, nes elementų *s/z* ir

š/ž santykį galima suvokti ne kaip šių elementų sinkretizmą, o vien kaip *s/z* variaciją. Pritaikius tokią interpretaciją mūsų lentelė atrodytų taip (gulsčiai pagal „priešakiškumo“ dimensiją, orientacija neigiama; statmenai pagal „skardumo“ dimensiją, orientacija teigiama, su sinkretizmais):

	α	A	β	B	γ
α	ž	z	g	b	d
A	š	s	k	p	t

Taigi iš esmės po ilgos glosematinės mankštos grįžtume prie pirmos šio skirsnio lentelės, bet elementų išdėstymo motyvacija dabar jau pasidarė aiškesnė.

2.1.1.2.3.2.1. Skardžiųjų priebalsių redukcija

Svarstytina dar galimybė skardžiuosius priebalsius suskaidyti į atitinkamų dusliųjų priebalsių junginius su *h*, o pozicijoje prieš kitus skardžiuosius — laikyti juos atitinkamų dusliųjų priebalsių variantais. Vadinamasis balsingumo koreliacijos neutralizavimas (prieš duslųjį priebalsį ir žodžio gale) galėtų būti laikomas latentinio *h* manifestacija. Sistemą tad būtų galima pavaizduoti taip (pagal „priešakiškumo“ dimensiją, orientacija neigiama):

α	A	β	B	γ	Γ
š	s	k	p	t	h

Alternatyvus šios sistemos išdėstymas būtų toks (gulsčiai pagal „priešakiškumo“ dimensiją, orientacija neigiama; statmenai pagal „uždarumo“ dimensiją, orientacija teigiama):

	β	B	γ
α	k	p	t
A	š	s	h

Tačiau prieš tokią redukciją galima iškelti tokį pat argumentą kaip ir prieš *ė* ir *o* suskaidymą į *ee* ir *ŏŏ* (plg. § 2.1.1.2.2.): *h* šiaip pasirodo tik svetimžodžiuose, o kaip priebalsių junginių sudedamoji dalis jis turėtų įeiti ir į „savų“ ženklų sudėtį. Reikėtų tad į sistemą įtraukti ir *f* bei *h*, o tai būtų probleminis dalykas.

2.1.2. Morfonologija

Dabar pasistengsiu lietuvių kalbos išraiškos sistemos apybraižą kai kuriais požiūriais palyginti su Hoskoveco pasiūlytu morfonologiniu lietuvių kalbos fonologinio inventoriaus suskirstymu.

2.1.2.1. Apie morfonologijos sąvoką

Pradžiai derėtų priminti kai ką iš morfonologijos istorijos, nors visą jos raidą apžvelgti čia neįmanoma.[16] Į morfonologijos pirmutinę programą, kaip ją išdėstė jos kūrėjas N. S. Trubeckojus (1929; 1931; 1934), buvo įtraukti, kaip žinoma, keli dalykai. Bendroji užduotis — ištirti minimalių ženklų (morfemų) fonologinę struktūrą — apibrėžia dvi tyrimų sritis: pirmąją sudaro „susietosios alternacijos“, sąlygojamos fonologiškai (t. y. jas sąlygoja tai, kokie reikšmės neturintys išraiškos vienetai sudaro atskirus ženklus), antrąją — „laisvosios alternacijos“, sąlygojamos morfologiškai (t. y. jas sąlygoja tai, su kokiais turinio elementais siejami atitinkami išraiškos vienetai). Pats Trubeckojus (dėl priežasčių, kurių čia nenagrinėsime) niekada nėra užbaigęs savo užsibrėžtos morfonologijos programos. Be to, dėl morfonologijos kaip autonominės kalbotyros srities statuso buvo pareikšta nemažai abejonių: teigta, kad postuluojamas morfonologijos užduotis galima priskirti fonologijai („susietųjų alternacijų“ atveju) arba morfologijai

[16] Morfonologijos klausimu plg. dar Komárek (1994).

(„laisvųjų alternacijų“ atveju) (plg. Martinet 1963, 88–89; 1965, 95; Ďurovič 1967a; 1967b; Kuryłowicz 1967). Dėl pastarojo aspekto — santykio su morfologija — kritikos esmė yra tokia, kad nėra skirtumo tarp morfonologijos ir formaliosios morfologijos, nes abi tiria signantų struktūrą. Atsakant į tai reikia atkreipti dėmesį į du dalykus. Pirma, morfonologija tiria, kokį vaidmenį ženklo struktūroje vaidina atskiri fonologiniai elementai, o formalioji morfologija domisi šių elementų kompleksais kaip ženklų komponentais. Tiesa, ir morfonologija aprašo fonologinių elementų kompleksus (pavyzdžiui, diftongus arba su viena fonema alternuojančius fonemų junginius), o formalioji morfologija, atvirkščiai, turi atsižvelgti ir į atskirų fonemų vaidmenis ženklų struktūroje. Todėl svarbesnis atrodo antras galimas skirtumas: morfonologija tiria kalbinės (fonologinės) sistemos gebėjimą konstruoti ženklus, o formalioji morfologija domisi tuo, kaip šios galimybės naudojamos, t. y. kaip sukonstruoti konkretūs signantai. Ir būtent šiuo požiūriu galima priminti anksčiau (§ 2.1.) minėtą Hjelmslevo teigiamą morfonologijos įvertinimą.

2.1.2.2. Morfonologija ir Hjelmslevas I

Skirtumas tarp sistemos siūlomų galimybių ir jos panaudojimo Hjelmslevui yra vienas iš svarbiausių kalbos sandaros ir kalbos vartosenos skiriamųjų požymių (plg. anksčiau §§ 1.1.2.–3.). Morfonologijos aprašymo objektą būtų galima preliminariai priskirti Hjelmslevo kalbos sandarai, o formaliosios morfologijos objektą — kalbos vartosenai. Bet tai ne vienintelis sąlyčio taškas; galima rasti ir daugiau dalykų, siejančių morfonologiją su Hjelmslevo kenematika (išraiškos plano aprašu).

Visų pirma reikia priminti, kad abiejose disciplinose išraiškos elementai klasifikuojami ne pagal jų manifestaciją (fonetiškai arba fonologiškai, t. y. pagal Trubeckojaus „fonologinį tūrį“), bet pagal ką juos klasifikuoti galima — dėl to morfonologija ir kenematika skiriasi: pirmojoje jie skirstomi pagal elementų vaidmenį konstruojant ženklus, antrojoje — pagal

sintagminius ir paradigminius santykius, į kuriuos įtraukiami elementai — nebūtinai tik ženklo rėmuose. Tačiau galima teigti, kad abiem atvejais metamas žvilgsnis „iš vidaus“: kenematikos sritis yra grynoji forma, į substanciją (manifestaciją) išvis neatsižvelgiama; o morfonologijoje dėmesys sutelkiamas į ženklą, kurį sudaro abiejų kalbos planų (turinio ir išraiškos plano) persismelkimas, o ne į manifestaciją, kuri atsiranda iš abiejų planų persismelkimo su pasauliu. Nepaisant to, iš griežtos glosematinės perspektyvos reikia pripažinti, kad morfonologinis signantų struktūros aprašas — net jeigu jis apsiriboja, ar gali apsiriboti potencijomis ir nesidomėti konkrečiais ženklais — negali būti įtraukiamas į kalbos sandaros aprašą, nes ženklai priklauso kalbos vartosenai, o kenematinis aprašas orientuojasi tik į išraiškos vienetus be turinio. Anksčiau (§ 2.1.2.1.) minėtas sistemos pateiktas galimybes reikia suvokti kaip elementų sintagmines ir paradigmines kombinavimo galimybes ir jų apraiškos galimybes, iš kurių kalbos vartosena įvairiais lygmenimis pasirenka (išraiškos plane — morfonologiniu lygmeniu, po to formaliuoju morfologiniu lygmeniu). Galima tad pasakyti, kad Hjelmslevo išraiškos plano tyrimų programą visų pirma (kalbos sandaros sferoje) atitinka tik ta Trubeckojaus morfonologijos dalis, kuri skirta vadinamųjų susietųjų alternacijų tyrimui.

2.1.2.3. Morfonologija ir Hjelmslevas II. Apie redukciją

Net jeigu (kaip ką tik parodyta) morfonologiją tik iš dalies galima integruoti į kenematiką, tarp šių dviejų disciplinų vis dėlto lieka tam tikra (pasirenkamoji) giminystė. Ji remiasi, matyt, tuo, kad abiem atvejais tiriama realizacijos galimybės labiau nei pačios realizacijos. Galima, be to, spėti, kad ši giminystė pasireiškia morfonologijos polinkiu redukuoti elementų skaičių. Ir čia pagaliau grįžtame prie Hoskoveco straipsnio. Mat jame siūloma panaši lietuvių kalbos vadinamųjų palatalizuotų priebalsių redukcija, apie kurią čia buvo užsiminta (§ 2.1.1.2.3.). Morfonologiniu požiūriu palatalizuotos fonemos interpretuojamos kaip atitinkamų ne-

palatalizuotų priebalsių junginiai su „palatalizuojančiu elementu“ (plg. Hoskovec 2002, 283–291). Bet toks žingsnis nežengiamas šiaip sau, o todėl, kad jis leidžia — kaip autorius aiškiai pabrėžia — „žymiai supaprastinti“ priebalsių sistemą. Be to, Hoskovecas svarsto ir vadinamųjų skardžiųjų priebalsių redukcijos galimybę (plg. dar anksčiau § 2.1.1.2.3.2.1.), bet jos atsisako, nes ji neleistų supaprastinti sistemos. Kitaip tariant, autorius nemato galimybės morfonologijos tikslams išnaudoti tokią modifikaciją (plg. Hoskovec 2002, 283).

Dar kita redukcija — ilgųjų balsių /ī/ ir /ū/ — autoriaus laikoma morfonologiniu požiūriu įmanoma (plg. Hoskovec 2002, 293–294). Juos galima suskaidyti į /ii/ ir /uu/, panašiai kaip anksčiau buvo pasiūlyta (§ 2.1.1.2.2.). Tačiau konstatuojama ir tai, kad, pirma, toks suskaidymas ne visada yra įmanomas, antra, kitų ilgųjų balsių atveju jis net nesvarstomas. Ir viena, ir kita yra suprantama: morfonologinių argumentų už tokią redukciją, atrodo, nėra, kitaip tariant, tokia operacija neleistų supaprastinti morfonologinio aprašo. O kenematika randa šioms operacijoms pateisinamą pagrindą, būtent — remiantis apibendrinimo principu (apie tai plg. Hjelmslev 1943, 63; 1975, 2). Suskaidymas, kuriam elementai *ī* ir *ū* vienais atvejais akivaizdžiai, kitais gal ne taip akivaizdžiai pasiduoda, apibendrinamas visiems atvejams, ir visiems ilgiesiems balsiams.[17]

Šį principą galima pritaikyti ir vadinamosioms afrikatoms. Panašiai kaip /ī/ ir /ū/ atveju Hoskovec (2002, 286–290) čia konstatuoja (kiek keičiama formuluotė), kad afrikatos vienais atvejais morfonologiškai gali būti interpretuojamos kaip dantinių uždarumos priebalsių junginiai su sibiliantais, o kitais ne. Remiantis apibendrinimo principu visas afrikatas galima suskaidyti kaip anksčiau (§ 2.1.1.2.3.) pateikta. Tačiau morfonologiniu požiūriu argumentas prieš jų suskaidymą būtų tai, kad apibendrindami suskaidymą morfonologiškai nieko nesupaprastintume.

[17] Reikia pastebėti, kad yra ir grynai fonologinių argumentų, remiančių lietuvių kalbos ilgųjų balsių interpretaciją kaip tolyginių diftongų (plg. Trubetzkoy 1939, 172). — Interpretuojant ilguosius balsius kaip tolyginius diftongus, galima rasti ženklų, leidžiančių dydžių poras *i* ir *j*, *u* ir *v* redukuoti iki vieno elemento, plg.: *lyti* ≡ *liiti* : *lijo* ≡ *liiaa*; *būti* ≡ *buuti* : *buvau* ≡ *buuau* ir pan.

2.1.2.4. Morfonologija ir Hjelmslevas III. Kalbos sandara ir kalbos vartosena

Šis skirtumas dėl redukcijos masto suteikia mums progą pereiti prie priekaišto, kurį Hjelmslevas (1940–41) prieš morfonologiją iškėlė ir aforistiškai suformulavo rašydamas, kad fonologija turėtų būti konstruota morfonologijos pagrindu, o ne atvirkščiai (plg. dar Hjelmslev 1959, 122, 127; 1973, 228, 234; 1974, 1). Tai reiškia, kad morfonologija operuoja fonologinės sistemos pagrindu ji perima fonologinį inventorių bei fonologinį komutacijos testų pobūdį: komutuojamos manifestuotos formos (išraiškos dydžiai), ir tai daroma ženklo rėmuose (glosematikos taikomame komutacijos teste, priešingai, komutuojamos grynos formos jau nustatytų kategorijų rėmuose; apie glosematikos ir fonologijos skirtumus komutacijos požiūriu plg. toliau, ekskursą II). Tam galima rasti pavyzdžių ir minėtame Hoskoveco tekste.

2.1.2.4.1. Turbūt ryškiausią pavyzdį teikia klausimas, ar garsai *v* ir *u*, *i* ir *j* yra savarankiški morfonologiniai elementai ar vieno vienintelio elemento variantai. Su juo dar siejasi kitas klausimas: koks yra *j* ir *i* santykis su anksčiau (§ 2.1.2.3.) minėtu „palatalizuojančiu elementu“ (plg. Hoskovec 2002, 295–296). Minėtieji garsai morfonologiškai tarpusavyje alternuoja, ir jų distribucija yra dideliu mastu papildomoji. Vis dėlto ką tik suformuluotą klausimą Hoskovecas sprendžia remdamasis fonologiniais komutacijos testais: *v* ir *u* pripažįstami skirtingais fonologiniais elementais atlikus komutacijos testus, kurių aplinką sudaro konkretūs žodžiai, ir pačius testus pritaikius manifestuotoms išraiškos elementų grandinėms (*volus* : *uolus*, *volą* : *uolą*).[18] Garsų *j* ir *i* atveju negalima rasti vadinamųjų minimaliųjų porų, bet *j* ir palatalizuojančiojo elemento atveju galima komutaciją pritaikyti bent jau manifestuotiems skiemenims (*bjaurūs* : *labiau*). Tačiau

[18] Čia dar kyla klausimas, ar komutacijai pasiduoda sekos *vo*, *uo*, o ne *va*, *uo*, nes dvibalsyje *uo* raide *o* užrašomas garsas galėtų būti veikiau sutapatintinas su *a*.

glosematikos požiūriu komutacijai nepasiduoda nei *v* ir *u*, nei *j* ir *i*, nes šie dydžiai kiekvienu atveju priklauso skirtingoms kategorijoms, nors ir pasirodo arba gali pasirodyti toje pačioje pozicijoje (manifestuotame) ženkle. Galima tik kiekvieną iš šių dydžių porų redukuoti iki vieno elemento, kuris tada priskiriamas išraiškos elementų, galinčių būti sintagiškai ir nepriklausomais, ir priklausomais, kategorijai. Taip daroma remiantis ir lietuvių kalbos vartosenos ženklo aspektu, t. y. remiantis šių dydžių „morfonologine alternacija“ (plg. anksčiau § 2.1.1.2.1.).

Šis fonologijos atliekamas arbitro vaidmuo primena ir tai, kaip Hoskovecas nuolat priešina fonologinį ir morfonologinį požiūrius. Pavyzdžiui, net jeigu morfonologiniai argumentai leistų suskaidyti ilguosius balsius į dvibalsius, arba redukuoti *v* ir *u*, *j* ir i *į* vieną elementą, tai niekuo nekeičia jų foneminio statuso (plg. Hoskovec 2002, 295); kitaip tariant, fonologinio inventoriaus morfonologinė interpretacija nekeičia anksčiau nustatytos fonologinės sistemos.

2.1.2.4.2. Tai, kad fonologijos, taigi kartu ir morfolonologijos, sritis yra kalbos vartosena, o ne kalbos sandara, rodo ir kiti pavyzdžiai. Ilgumas laikomas imanentiniu skiemenų prozodiniu požymiu, nes skiemenys gali pakeisti arba išlaikyti savo vokalinę viršūnę (plg. Hoskovec 2002, 279–280). Bet skiemens ilgumą galima tiesiog suvokti kaip dviejų vienodų elementų pasirodymą viename skiemenyje (atvirkščiai, balsių ilgumą galima suvokti kaip balsio gebėjimą vieno skiemens rėmuose sudaryti junginį su tuo pačiu balsiu), o imanentinės skiemens ilgumo sąvokos suponuojamą skiemens tapatumą garantuoja skiemens tapatumas vieno ir to paties ženklo, arba tiksliau — paradigmiškai susijusių ženklų grupės (t. y. paradigmiškai apibrėžiamo žodžio) ribose.

Taip suvokiamą skiemenų tapatumą suponuoja ir teiginys, jog tam tikrą priegaidę turi ir nekirčiuoti skiemenys, nors ji manifestuojasi tik kirčiuotuose skiemenyse, ir kad ši priegaidė turi įtakos kirčio vietai (plg. Hoskovec 2002, 282). Kalbos sandaros požiūriu padėtį būtų galima vei-

kiau apibūdinti taip: vadinamuosiuose nekirčiuotuose skiemenyse pasirodo intensinis išraiškos eksponentas „silpnasis kirtis“ (°), o sujungus su šiuo „kirčiu“ priegaidės tampa latentinėmis, t. y. jos sinkretizuojamos ir turi nulinę manifestaciją (plg. anksčiau § 2.1.1.1.). Tačiau šis priegaidžių sinkretizmas yra išsprendžiamas remiantis kalbos vartosenos ženklo aspektu. Tai reiškia, kad tam tikrą nekirčiuotą skiemenį, t. y. tokį, kuriame pasirodo intensinis išraiškos eksponentas „silpnasis kirtis“ (°), galima sutapatinti su tam tikru kirčiuotu skiemeniu, t. y. tokiu, kuriame pasirodo intensinis išraiškos eksponentas „stiprusis kirtis“ ('), remiantis tuo, kad abu skiemenys pasirodo toje pačioje ženklo pozicijoje (t. y. jie turi tą pačią ženklo funkciją). Tas priegaidės kategorijos narys, kuris pasirodo „kirčiuotame“ skiemenyje, įvedamas ir į „nekirčiuotus“ skiemenis. Lietuvių kalbos sandara šiuo atveju nubrėžia tam tikras varijavimo ribas: skiemenų grupėse, kurios gali sudaryti žodžio signantą, gali pasirodyti tik vienas skiemuo su „stipriuoju kirčiu“ ir su priegaide, kiti skiemenys šioje grupėje rodo „silpnąjį kirtį“ ir priegaidžių sinkretizmą. Kaip šie skiemenys žodyje arba paradigmiškai susijusių žodžių grupėje pasiskirsto, lemia kalbos vartosena, nes šis pasiskirstymas priklauso nuo to, su kuriais turinio elementais siejama skiemenų grupė. Be to, tam tikros reikšmės čia turi (arba gali turėti) ir tai, kurios priegaidės įvedimas gali išspręsti priegaidžių sinkretizmą.

Reikia atkreipti dėmesį, kad ir Hjelmslevas (1973, 204–209) priegaidžių sinkretizmą vadinamuosiuose nekirčiuotuose skiemenyse kai kuriais atvejais laiko išsprendžiamu, t. y. idealiojoje notacijoje toks skiemuo su išsprendžiamu sinkretizmu gauna tam tikrą priegaidę. Sinkretizmas išsprendžiamas remiantis būtent kalbos vartosenos ženklo aspektu; be to, sinkretizmui išspręsti įvedamoms priegaidėms priskiriama tam tikra įtaka kitų skiemenų grupėje esamų prozodemų pasiskirstymui (taigi kalbos sandaros nubrėžiamos varijavimo ribos yra siauresnės). Bet čia kyla bendresnis klausimas: kaip apskritai gali būti sprendžiami Hjelmslevo postuluojami išsprendžiami sinkretizmai. Kitaip sakant: kokiu pagrindu galima sutapatinti sinkretizmo rezultatą su kitais kalbos sandaros elementais.

Matyt, ir šiuo atveju svarbus formalaus ir operatyvinio kalbos sandaros aprašo aspektų skirtumas. Formalusis požiūris verčia atsiriboti nuo kalbos vartosenos, o operatyvinis požiūris, priešingai, reikalauja, kad į kalbos vartoseną būtų atsižvelgta (plg. anksčiau, § 1.2.6.). Dėl to, ar atskirais atvejais faktiškai reikia atsižvelgti į kalbos vartoseną, ir kokiu mastu tai reikia daryti, sprendimas priklauso nuo empirikos principo. Reikia iškelti klausimą, ar aprašas yra neprieštaringas, išsamus ir paprastas. Taigi šiuo atveju morfonologinio ir glosematinio aprašo skirtumas, matyt, yra tas, kad pirmoji besąlygiškai orientuojasi į kalbos vartosenos ženklo aspektą, o antroji tai daro tik tiek, kiek tai bendrajai aprašymo strategijai yra „naudinga“ (ši strategija, be to, turi laikytis bendrų kalbos teorijos principų ir tikslų; apie tai plg. Hjelmslev 1943, §§ 5–6, 9–10). Taigi visai pateisinama atrodo tai, ką teigia Hjelmslevas, sinkretizmo išsprendimo procedūra įvedęs priegaides į vadinamuosius nekirčiuotus skiemenis:

> „On peut admettre ces faits sans donner pour cela la moindre concession à la théorie courante qui veut que «le circonflexe et l’aigu existent en syllabe atone (inaccentuée) au même titre que dans les syllabes toniques (accentuées)». Notre interprétation est foncièrement différente et tient compte des faits de langue d’une façon beaucoup plus réaliste.“ (Hjelmslev 1973, 205)[19]

Iškalbus anksčiau (§ 2.1.2.3.) minėtos (pasirenkamosios) kenematikos ir morfologijos giminystės pavyzdys galėtų būtų toks Hoskoveco paaiškinimas:

> „Kadangi mūsų teorija yra dedukciškai konstruota, pačioje pradžioje galime apsispręsti, ar nustatydami foneminio-pro-

[19] „Galima pripažinti šiuos dalykus ir vis dėlto jokiu atžvilgiu nepritarti šiuo metu paplitusiai teorijai, pagal kurią cirkumfleksas ir akūtas nekirčiuotuose skiemenyse egzistuoja tokiomis pat teisėmis, kaip ir kirčiuotuose. Mūsų interpretacija yra visiškai kitokia, ir ji su kalbos faktais skaitosi daug realistiškiau.“

> zodeminio lygmens elementus abu minėtuosius inventorius [t. y. fonemų ir prozodemų inventorius] priimsime tokius, kokie jie yra, ar kaip nors juos modifikuosime.“ (Hoskovec 2002, 268)

Bet galima pastebėti, kad tokios modifikacijos kriterijai yra kitokie, negu tie, kurie naudojami kenematikoje. Pirmuoju atveju turimi omenyje fonologiniai duomenys ir tokie, kurie susiję su kalbos vartosenos ženklo aspektu; o antruoju — visų pirma ir visos kalbos teorijos principai, kurie yra nepriklausomi nuo konkrečių duomenų.

2.1.2.5. Baigiamoji pastaba

Eli Fischer-Jørgensen (1975, 123) yra parašiusi: „What the Prague phonologists were interested in was the interplay between form and substance, the way in which the purport is formed“.[20] Iš šios perspektyvos žiūrint fonologija yra kalbos vartosenos substancijos aprašas išraiškos plane. Morfonologiją šiuo požiūriu galima laikyti fonologijos papildu — išraiškos formos ir kalbos vartosenos ženklo aspekto sąveikos aprašu; kitaip sakant — aprašu to, kaip (gali būti) konstruojami ženklai. Taip suvokiamos abi disciplinos galėtų rasti savo vietą Hjelmslevo Organone (plg. anksčiau § 1.2.6.).

Ekskursas II: Komutacija fonologijoje ir glosematikoje: senosios čekų kalbos skiemeninių likvidų atvejis

Anksčiau (§ 2.1.2.4.1.) remiantis lietuvių kalbos garsų *i* ir *j* pavyzdžiu buvo apibūdintas fonologijoje ir glosematikoje taikomų komutacijos sampratų skirtumas. Dar ryškesnį pavyzdį galima rasti senojoje čekų kalboje.

[20] „Prahos fonologus domino formos ir substancijos sąveika, taip, kaip formuojama prasmė.“

Tegul mums bus leidžiama čia pradėti labai bendrais dalykais. Tarp Prahos mokyklos, iš kurios išaugo fonologija, ir glosematikos yra nemažai skirtumų. Du svarbiausius iš jų iš glosematikos perspektyvos galima suformuluoti taip, kad Prahos lingvistai (i) tiria substancijoje manifestuotą formą ir (ii) kalba (forma) domisi jos tikslo (komunikacijos) požiūriu. Hjelmslevas — bent jau savo kalbos aprašo pradžioje — sutelkia dėmesį (i) į grynąją formą ir (ii) į kalbą pačią savaime. Performulavus šiuos du skirtumus būtų galima pasakyti, kad pagal Prahos mokyklą kalba noetiniu požiūriu suvokiama kaip komunikacijos priemonė, o ontologiniu požiūriu — viena vertus, kaip formos ir pasaulio persismelkimas (formos manifestacija substancijoje), o antra vertus, išraiškos ir turinio persismelkimas: čia išraiška, kaip priemonė, tarnauja turiniui, kaip tikslui. Svarbu pastebėti, kad šis dvejopas skirtumas lemia ne tik bendrą požiūrį į tai, kas yra kalba, kaip ji apibrėžtina, arba koks turi būti kalbos mokslo objektas; jis lemia ir kalbos aprašymo būdus ir priemones. Oswaldas Ducrot (1967, ypač 115, 121) tai yra vaizdžiai parodęs pasinaudodamas komutacijos testo pavyzdžiu. Komutacijos testo statusas yra vienoks Prahos mokyklos, kitoks — glosematikos teorijoje ir praktikoje. Prahos mokykloje komutacijos testas yra išskirtinis euristinis įrankis skiriant tai, kas relevantiška, nuo to, kas nerelevantiška, ir nustatant tokius diferencinius požymius, kurie svarbūs komunikacijai. Pabrėžtina, kad visa tai (akivaizdžiai) taikoma tik išraiškos planui, nes jis tarnauja turinio planui kaip priemonė tarnauja tikslui. Hjelmslevui, priešingai, komutacija tėra vienas iš daugelio santykių, ir komutacijos testas užima antraeilę poziciją palyginus su „relevantiškos aplinkos“ nustatymu: svarbiau nustatyti atitinkamą sintagminį santykį, sudarantį kategoriją, kurioje egzistuoja komutacijos santykis. Be to, komutacija ir komutacijos testas Hjelmslevo teorijoje turi panašų statusą abiejuose planuose, nes jie abu yra lygiaverčiai.

Bet Prahos mokykla ir glosematika skiriasi ne tik komutacijos santykio statusu ir komutacijos testo tikslu, bet ir tuo, kas atliekant komutacijos testą sukeičiama. Fonologijoje atliekant komutacijos testą sukeičiami manifestuotos išraiškos grandinės segmentai, siekiant nustatyti, ar jie turi diferencinę vertę, t. y. ar jie gali pakeisti žodžių, kaip manifestuotos

turinio grandinės segmentų, reikšmes. Glosematikoje, priešingai, sukeičiami vienos kategorijos nariai, t. y. dydžiai, kurie gali būti alternatyviai įtraukiami į tam tikrą sintagminį santykį su kita kategorija; siekiama nustatyti, ar šis sukeitimas sukelia analoginį sukeitimą kitame plane, t. y. ar tiriami dydžiai yra invariantai. Tai reiškia, kad fonologijoje nustatomas diferencinių elementų inventorius, ir šie elementai kategorizuojami remiantis jų substancinėmis savybėmis; taigi šis kategorizavimas yra duotas jau prieš lingvistinę analizę — reikia tik apsispręsti, kurie elementai paduodami kategorizavimui, t. y. kurie vienetai yra diferenciniai. Kitaip glosematikoje, kur nustatomas jau prieš komutacijos testą (bet ne prieš lingvistinę analizę, nes prieš ją jie neegzistuoja) kategorizuotų invariantų skaičius. Taigi fonologijos darbas, nukreiptas į manifestuotą išraiškos grandinę, skirtas formos manifestacijai substancijoje tirti, o glosematika domisi tik formaliosiomis kategorijomis.

Fonologijos ir glosematikos skirtumas dėl komutacijos santykio statuso ir komutacijos testo tikslo išplaukia iš skirtingų požiūrių į tai, kas yra kalba. Glosematikai kalba yra santykių tinklas, kurio tikslas nėra svarstymo objektas (bent jau ne aprašymo metu); Prahos mokyklai kalba yra komunikacijos priemonė, todėl ir būtina ją aprašyti atsižvelgiant į jos tikslą ir į jos manifestaciją kaip kalbos ir pasaulio persismelkimą. Iš to galima padaryti tolesnę išvadą — kalba kaip santykių tinklas yra pastovesnė esybė, o kalba kaip komunikacijos priemonė yra dinamiškesnė. Glosematinis kalbinių elementų komutacijos santykis nelygus fonologijoje postuluojamam diferenciniam fonemų gebėjimui, nors ir viena, ir kita nustatoma sukeičiant vietomis tam tikrus elementus (tarp kitko, tai ir yra vienintelis bendras vardiklis, leidžiantis šiuos du dalykus palyginti). Skiriasi ir sukeitimo procedūra, ir tai, kas sukeičiama. Nepaisant to, už noetinio skirtumo gal ir slypi bendras ontologinis objektas, kuris vienu atveju egzistuoja *in potentia*, o kitu — *in actu*.

Pažadėtas vaizdus pavyzdys iš senosios čekų kalbos — tai šios kalbos skiemeniniai sklandieji garsai (likvidos). Juos galima įvertinti ne kaip fonemų variantus, o kaip savarankiškas fonemas. Dėl šio reto savitumo

senoji čekų kalba ir minima fonologijos kompendiumuose (plg. Trubetzkoy 1939, 168; Jakobson–Fant–Halle 1988, 606, 615). Bet norint nustatyti senosios čekų kalbos skiemeninių sklandžiųjų fonologinę vertę, būtina kiekvieną jų panagrinėti atskirai.

Dėl skiemeninio *r* fonologijoje užduodamas klausimas skamba, ar senoji čekų kalba turėjo fonemas /r̥/ ir /r/, t. y. ar skiemeninio ir neskiemeninio *r* priešprieša yra diferencinė; dar kitaip sakant — ar ji gali diferencijuoti ženklų reikšmę. Siekiant tai nustatyti, patikrinama, ar manifestuotoje išraiškos grandinėje sukeičiant garsus *r̥* ir *r* gali pasikeisti ir šios grandinės reikšmė. Taip senojoje čekų kalboje iš tiesų buvo, kaip rodo pavyzdžiai [dr̥žěti] ‘laikyti’ ir [držěti] ‘drebėti’. Fonologijoje toliau konstatuojama, kad senoji čekų kalba turėjo fonemas /r̥/ ir /r/, skirtingai nei naujoji čekų kalba, kurioje šis sukeitimas nėra įmanomas. Bet glosematikoje tokios operacijos atlikti negalima, nes *r̥* ir *r* priklauso skirtingoms kategorijoms (pirmasis — balsių, antrasis — priebalsių kategorijai), todėl jų sukeisti neįmanoma, net jeigu jie pasirodo arba gali pasirodyti toje pačioje aplinkoje viename (manifestuotame) ženkle. Glosematikoje šiuos du elementus galima nebent redukuoti iki vieno (t. y. sutapatinti juos) ir teigti, jog du (pozicinius) variantus turintis elementas *x* (arbitraliai žymimas *r*) priklauso elementų, galinčių būti sintagmiškai ir priklausomais, ir nepriklausomais, kategorijai.

Pereikime dabar prie skiemeninio *l*. Čia fonologų atsakymas į klausimą dėl fonologinio statuso nėra toks vienareiškmis. Priežastis yra ta, kad skirtingai nei skiemeninio ir neskiemeninio *r* atveju negalima rasti minimaliųjų porų su skiemeniniu ir neskiemeniniu *l*, t. y. nėra tokių žodžių arba žodžių formų, kurie skirtųsi tik tokių garsų priešprieša. Nepaisant to, garsai *l̥* ir *l* laikomi skirtingomis fonemomis. Priežastis yra ta, kad fonologija, arba tiksliau — šiuos garsus aprašantys fonologai šiuo atveju nereikalauja, kad būtų rasta minimalioji pora, o pasitenkina vadinamosios relevantiškos aplinkos kriterijumi. Relevantiškos aplinkos sąvoka remiasi prielaida, kad dviejų garsų gebėjimas pasirodyti panašioje fonetinėje aplinkoje liudija arba gali liudyti, jog jie yra skirtingos fonemos, o ne vienos fonemos variantai. Kitaip tariant, čia atsižvelgiama ne į visas gretimų

garsų savybes, o tik į kai kurias iš jų — tas, kurios svarbios nustatant fonologinį statusą. Taigi elemento diferencinis gebėjimas suvokiamas ne kaip realizuotas faktas, o būtent kaip gebėjimas, kaip potencija, kuri konkrečiu atveju gali likti nepanaudota: gali nebūti žodžių, kurių reikšmės būtų diferencijuojamos šio elemento diferenciniais gebėjimais. Kaip žinoma, relevantiškos aplinkos sąvoka naudojasi distribucionalistai, ir šią sąvoką galima palyginti su glosematikoje taikomo relevantiško sintagminio santykio nustatymo operatyviniu aspektu. Nustatant sintagminį santykį, sudarantį arba apibrėžiantį kategoriją, kurioje egzistuoja komutacijos santykis, nebūtina atsižvelgti į visus santykius, tik į vieną vienintelį — relevantišką. Taigi glosematinei komutacijos santykio kaip *in potentia* egzistuojančio santykio sampratai artimesnis yra relevantiškos aplinkos kriterijus nei minimaliosios poros sąvoka.

Be to, ir pati fonologija, nors ir implicitiškai, naudojasi relevantiškos aplinkos kriterijumi — būtent nustatydama prozodinių (viršsegmentinių) elementų fonologinį statusą. Mat garsų (segmentinių elementų) atveju fonologija operuoja minimaliosiomis poromis, o prozodemų atveju užtenka relevantiškos aplinkos. Pavyzdžiui, lyginant vokiečių kalbos žodžius *'übersetzen* ‘perkelti’ ir *über'setzen* ‘išversti’ daroma išvada, kad vokiečių kalbai būdingas fonologinis, t. y. diferencinis kirtis, nors šie žodžiai nesudaro minimaliosios poros: sukeičiamas ne vienas, o iš karto du dydžiai (pirmame skiemenyje kirtis keičiamas kirčio nebuvimu, trečiame — kirčio nebuvimas kirčiu; nekinta tik fonemos — segmentiniai elementai). O svarbu būtent tai, kad atitinkamas dydis būtų sukeičiamas atitinkamame skiemenyje, ir tai sukeltų reikšmės pakitimą; kiti skiemenys čia nesvarbūs — nerelevantiški. „Relevantišką aplinką“ sudaro skiemuo. O jeigu ir fonologija (nors ir implicitiškai) operuoja relevantiška aplinka, tai fonologui sunku būtų nepritarti Eli Fischer-Jørgensen (1979, 149), kai ji rašo:

> „Minimal pairs are important for the description of functional load; but if they are also made decisive for the distinction between invariants and bound variants, it means that

> not the phonemic structure of the language, but the contingencies of sign formation, or even the contingencies of the investigated material are the object of description.“[21]

Todėl fonologas ir segmentinių elementų atveju gali pasitenkinti relevantiškos aplinkos kriterijumi. Ir tai paaiškina — čia galiausiai grįžtame prie senosios čekų kalbos skiemeninio ir neskiemeninio *l* — kad šie du garsai pripažįstami atskiromis fonemomis, nors ir nėra minimaliosios poros, kuri leistų atskirti *l̥* ir *l*. Lemiamą reikšmę čia turi galimybė sukeisti abu elementus „fonetiškai panašioje aplinkoje“ arba „tarp dviejų priebalsių“, kaip rodo, pvz., [pl̥ný] ‘pilnas’ : [slza] ‘ašara’ (plg. Trubetzkoy 1939, 168; Komárek 1962, 82; Vachek 1968, 49).

Fonologija, pripažindama diferencinio gebėjimo potencialumą, čia akivaizdžiai artėja prie glosematikos. Bet panašiai kaip ir senosios čekų kalbos garsų *r̥*, *r*, glosematika ir *l̥*, *l* atveju negali atlikti dviejų elementų komutacijos, nes jie priklauso skirtingoms kategorijoms: *l̥* yra balsis, taigi sintagmiškai nepriklausomas išraiškos konstituentas, o *l* yra priebalsis, taigi sintagmiškai priklausomas išraiškos konstituentas. Tačiau abu elementus galima (panašiai kaip *r̥* ir *r*) redukuoti iki vieno: šis tada bus priskiriamas išraiškos konstituentų, kurie gali būti sintagmiškai ir nepriklausomi, ir priklausomi, kategorijai.[22]

[21] „Minimaliosios poros yra svarbios apibūdinant funkcinį apkrovimą, bet jeigu joms priskiriama lemiama reikšmė nustatant invariantus ir pozicinius variantus, tai reiškia, kad aprašo objekto nesudaro kalbos foneminė struktūra, o ženklų konstravimo atsitiktinumai arba net tiriamos medžiagos atsitiktiniai požymiai.“

[22] Skirtingas senosios čekų kalbos likvidų įvertinimas glosematikoje ir fonologijoje iliustruoja ir kitą bendresnio pobūdžio skirtumą tarp Kopenhagos ir Prahos kalbos teorijų. Analizuojant sklandžiuosius garsus glosematikoje gaunamas tas pats rezultatas ir senosios, ir naujosios čekų kalbos atveju. Fonologijoje, priešingai, naujosios čekų kalbos skiemeniniai ir neskiemeniniai sklandieji garsai vertinami kaip vienos fonemos variantai, skirtingai nei analoginiai senosios čekų kalbos garsai. Taigi šioje srityje senosios ir naujosios čekų kalbos sandara yra tapati, tesiskiria (fonologinė) kalbos vartosena. Taigi — kaip ir galima buvo tikėtis — metachronija, kuri sutelkia dėmesį į kalbos sandarą, pasirodo stabilesnė nei diachronija, kuri tiria kalbos vartoseną. Šis dalykas, savo ruožtu, sudera su ankstesniu pastebėjimu, kad glosematikos kalba, kaip santykių tinklas, yra stabilesnė esybė, o fonologijos (Prahos mokyklos) kalba kaip komunikacijos priemonė yra dinamiškesnė.

Galiausiai derėtų dar pasvarstyti klausimą, kuris iš visų ligšiolinių apmąstymų dėl senosios čekų kalbos garsinės sistemos iš esmės yra pats svarbiausias arba gali būti pripažintas svarbiausiu. Jis susijęs su operatyviniu kalbamojo dalyko aspektu: kaip iš tikrųjų galima nustatyti, kad skiemeniniai *r* ir *l* — glosematiniu požiūriu — yra sintagmiškai nepriklausomi išraiškos konstituentai, t. y. kad (prieš redukuojant, jeigu redukcija taikoma) jie priskirtini balsių kategorijai?

Operatyviniu kriterijumi priskiriant išraiškos elementą balsiams yra tai, kad šis elementas vienas gali sudaryti skiemenį arba — kalbos vartosenoje — žodį. Balsiams taip pat galima priskirti tokį elementą, kuris nors aktualioje ženklų aibėje ir nerodo gebėjimo vienas sudaryti skiemenį arba žodį, tačiau gali būti įtraukiamas į tuos pačius santykius, kaip ir tie elementai, kurie šį gebėjimą rodo. Abu kriterijai yra susiję su tam tikrais sunkumais (ne visai aišku, kas yra žodis, o ypač neaišku, kaip reikia suvokti santykių tapatumą; plačiau apie tai plg. Vykypěl 2005, 67tt.). Išeitį rastume priimdami aksiominį sprendimą: kai kurie išraiškos elementai laikomi balsiais, nors aktualioje ženklų aibėje jie netenkina operatyvinio balsio apibrėžimo (jie vieni nesudaro žodžių). Toks sprendimas remtųsi bendruoju paprastumo principu: sąlygas ir pagrindą kai kuriuos išraiškos elementus pripažinti balsiais sudaro faktas, kad jie manifestuojasi fonologiniais balsiais.

Tačiau senajai čekų kalbai šios procedūros pritaikyti negalima, nes šios kalbos atveju fonologija atsiduria panašioje padėtyje, kuri glosematikai nuolat yra būdinga: nei glosematika, nei fonologija čia negali remtis manifestacija — glosematika iš principo, o fonologija todėl, kad manifestacija yra neprieinama (kas gali žinoti, kaip buvo tariami senosios čekų kalbos išraiškos elementai?). Laimei, lieka dar viena galimybė, faktiškai dažnai naudota, nors ir nedeklaruota: eiliuotų tekstų ritminė analizė. Iš glosematinės perspektyvos galima tai suformuluoti taip:

Ritmas (metras) numato skiemenis kaip išraiškos plano vienetus, o kalbos vartosena šiuos vienetus užpildo tais elementais, kuriais juos užpildyti jai leidžia kalbos sandara. Šie elementai tai intensiniai eksponentai

(prozodemos) ir išraiškos konstituentai. Tarp šių konstituentų visada turi būti mažiausiai vienas elementas iš balsių kategorijos arba mažiausiai vienas elementas iš kategorijos elementų, kurie gali būti sintagmiškai ir nepriklausomi, ir priklausomi, t. y. iš sonantų kategorijos. Kalbant apie senąją čekų kalbą, operatyviniu požiūriu įmanoma tokia formuluotė: daroma prielaida, kad žinome, kiek skiemenų yra analizuojamoje grandinėje (nes tai numato ritmas), ir toje grandinėje reikia rasti atitinkamą skaičių elementų bent jau iš vienos iš dviejų išvardytų kategorijų. Toliau kai kuriuose tekstuose konstatuojama, kad operatyvinį balsio apibrėžimą tenkinančių elementų (t. y. elementų, kurie vieni gali sudaryti žodį) skaičius yra mažesnis už numatytą skiemenų skaičių, ir kad galima reikalingą skaičių pasiekti papildžius elementais *r* ir *l*. Kituose tekstuose, priešingai, balsių skaičius yra pakankamas, ir juose yra ir elementai *r* arba *l*. Pirmuoju atveju galima pasakyti, kad *r* arba *l* užima balsių poziciją, antruoju — jie užima priebalsių poziciją. Šis jų dvejopas vaidmuo leidžia juos priskirti išraiškos konstituentams, kurie gali būti ir nepriklausomi, ir priklausomi, t. y. sonantams.

2.2. Latvių kalba: kenematika ir morfonologija *in concreto*

Prie anksčiau pateiktos lietuvių kalbos išraiškos sistemos apybraižos pridursiu ir latvių kalbos išraiškos sistemos apybraižą.

2.2.1. Latvių kalbos kenematika

Kaip ir tarp sakytinės ir rašytinės lietuvių kalbos, taip ir tarp sakytinės ir rašytinės latvių kalbos nėra tikslaus visų elementų atitikimo, todėl jas reikia laikyti skirtingomis kalbomis (kalbos sandaromis). Toliau kalbėdamas apie latvių kalbą turėsiu omenyje sakytinę latvių kalbą.

2.2.1.1. Intensiniai išraiškos eksponentai (prozodemos)

Kaip ir lietuvių kalbos, taip ir latvių kalbos atveju nesigilinsiu į ekstensinių išraiškos eksponentų kategoriją, nes ir latvių kalbos sakinio intonacijos dar nėra nuosekliai ir metodiškai apgalvotu būdu aprašytos.

Ir latvių kalba turi glosematinius skiemenis ir intensinius išraiškos eksponentus (akcentus). Ir čia (panašiai kaip lietuvių kalbos atveju) latvių kalbos intensinių išraiškos eksponentų kategoriją galima aprašyti dvejopai:

1° Kategorija dalinama į dvi subkategorijas. Pirmąją sudaro vadinamieji kirčiai (akcentai), antrąją — vadinamosios priegaidės (intonacijos). Antroji kategorija yra sintagmiškai priklausoma nuo pirmosios. „Kirčių" subkategorija turi du narius, kuriuos arbitraliai galima vadinti „stipriuoju kirčiu" (ˈ) ir „silpnuoju kirčiu" (°)[23]; priegaidžių kategorija turi tris narius, kuriuos galima arbitraliai vadinti „krintančia priegaide" (`), „tęstine priegaide" (˜) ir „laužtine priegaide (^). Sistema yra tokia (pagal „pakilimo" dimensiją, orientacija neigiama):

α	A		β	B	γ
°	ˈ	←	`	˜	^

Vadinamosios priegaidės yra sintagmiškai priklausomos nuo vadinamųjų kirčių, nes kirčiai gali pasirodyti vieni, t. y. be priegaidžių (būtent stiprusis akcentas ˈ skiemenyse su vadinamuoju trumpuoju balsiu ir be *l*, *r*, *n*, *m*), bet ne atvirkščiai. Vadinamasis „silpnasis kirtis" (°) yra intensyvinis, nes ten, kur jis pasirodo viename skiemenyje su priegaidėmis, priegaidės yra latentinės, t. y. sinkretizuojamos ir turi nulinę manifestaciją.[24] Prie-

[23] Apie tai, kad latvių kalbos kirtis gali būti laikomas invariantu (skirtingai nei mano Hjelmslevas 1973, 189) ir yra „fonologiškai diferencinis", plg. Sokols ir kt. (1959, 70), Eckert ir kt. (1994, 278–279), Mathiassen (1997, 36–37).

[24] Tiesa, tradiciškai priegaidės žymimos ir nekirčiuotuose skiemenyse, nors jos ten vargu ar skiriamos (plg. Sokols ir kt. 1959, 67). Jeigu tarsime, kad priegaidės tautosilabiniuose junginiuose su „silpnuoju kirčiu" sinkretizuojamos, tai tariamas išimtis, kai priegaidės skiriamos po priešdėlio einančiuose nekirčiuotuose skiemenyse (Eckert ir kt. 1994, 280), galima paaiškinti taip: kai

gaidžių sistemos struktūra nustatoma pagal substanciją (t. y. remiantis fonine manifestacija), nes priegaidės nesukelia sinkretizmų.

2° Antroji iš minėtų galimybių yra nedalinti kategorijos ir verstis su penkiais nariais, kuriuos arbitraliai galima vadinti „stipriuoju kirčiu“ arba „graviu“ ('), „silpnuoju kirčiu“ (°), „krintančia priegaide“ (`), „tęstine priegaide (˜) ir „laužtine priegaide“ (ˆ). Sistema tada bus tokia (pagal „pakilimo“ dimensiją, orientacija neigiama):

α	A	β	B	γ
°	'	`	~	^

Latvių kalbos atveju argumentas, kuris buvo iškeltas prieš subkategorijų sujungimą jų lietuviškų atitikmenų atveju — būtent, kad jis neleidžia išryškinti jų sintagminio santykio (plg. anksčiau § 2.1.1.1.) — nebūtinai galioja, nes šiuo atveju nėra būtino reikalo pripažinti „kirčių“ ir „priegaidžių“ koegzistencijos viename skiemenyje. Lietuvių kalboje tokia koegzistencija turi būti suponuojama, nes „priegaidžių“ sinkretizmas sujungus su „silpnuoju kirčiu“ yra išsprendžiamas (t. y. į atitinkamą sintagminį santykį galima įvesti vieną iš „priegaidžių“ kategorijos elementų, plg. anksčiau § 2.1.2.4.2.). Tačiau latvių kalboje šis sinkretizmas yra neišsprendžiamas, todėl ir nėra reikalo skaitytis su „priegaidžių“ koegzistencija su „silpnuoju kirčiu“.

Jeigu taip, tai galima nubraukti ir „stiprųjį kirtį“ arba „gravį“. Mat „stiprusis kirtis“, kuris pasirodo vienas (skiemenyse su vadinamuoju trumpuoju balsiu ir be *l*, *r*, *n*, *m*) gali būti suvokiamas kaip vienos iš „priegaidžių“ varietetas. Tokiu atveju kategorija teturėtų keturis narius („krintančią priegaidę“, „tęstinę priegaidę“, „laužtinę priegaidę“ ir „silpnąjį kirtį“), o „stiprusis kirtis“ arba „gravis“ (arbitraliai arba savo manifestacijos pagrindu) būtų sutapatinamas su „tęstine priegaide“. Sistema atrodytų taip (pagal „pakilimo“ dimensiją, orientacija neigiama):

vienas po kito eina du skiemenys su „stipriuoju kirčiu“, antrasis kirtis manifestuojasi iškėlimo („kirčio“) nebuvimu.

β	B	γ	Γ
ˋ	˜	^	°

Fonologinė manifestacija yra tokia: „krintančioji priegaidė“ (ˋ) manifestuojasi pirmos moros iškėlimu; tęstinės priegaidės (˜) vienas varietetas manifestuojasi antros moros, kitas varietetas — vienmorio skiemens vienintelės moros iškėlimu; „laužtinės priegaidės“ (^) variacijos — abiejų morų, arba ribos tarp morų, iškėlimu; „silpnasis kirtis“ (°) — iškėlimo nebuvimu (dėl latvių kalbos kirčio ir priegaidžių aprašymo remiantis morų tarpusavio santykiu plg. Trubetzkoy 1939, 189, 215 ir Hoskovec 2002, 282).

2.2.1.1.1. Bendrinės latvių kalbos prozodemos

Bet dabartinėje bendrinėje latvių kalboje dalykai atrodo šiek tiek kitokie. Čia, visų pirma, egzistuoja tik dvi „priegaidės“ (kaip žinoma, taip yra ir daugelyje latvių kalbos tarmių): „tęstinė“ (˜) ir „krintančioji“ (ˋ) (plg. Holst 2001, 59–61). Be to, galima pateikti mažiausiai vieną argumentą už tai, kad reikėtų pripažinti dvi koegzistuojančias (sintagminiu santykiu susijusias) intensinių išraiškos eksponentų subkategorijas. Anot Holsto, „kirčiuoto“ skiemens „tęstinė priegaidė“ (˜) negali pasirodyti tokiame skiemenyje, po kurio eina skiemuo su vadinamuoju ilguoju balsiu arba su balsiu ir *r*, *l*, *m*, *n*: tokiais atvejais ji keičiama „krintančiąja priegaide“ (plg. Holst 2001, 72–73, 104). Tai galima interpretuoti taip, kad po kirčiuoto skiemens einančiame skiemenyje pasirodo „silpnasis kirtis“ (°) kartu su nulinę manifestaciją turinčiu ˜ ir ˋ sinkretizmu, o šis sinkretizmas sukelia „priegaidės kaitą“ (˜ ⇒ ˋ) tiesiogiai prieš jį einančiame skiemenyje. Kitaip sakant, ˜ gali pasirodyti kartu su „stipriuoju kirčiu“ (°) tik tada, jeigu kitame skiemenyje pasirodo vien tik °. Todėl nebūtų galima nubraukti ', ir sistema atrodo taip (pagal „pakilimo“ dimensiją ir teigiamai-neigiamai orientuota):

α	A
°	ˈ

←

α	A
˜	ˋ

arba

	α	A
α	˜	ˋ
A	˚	ˈ

(gulsčiai pagal „pakilimo“ dimensiją, orientacija teigiama–neigiama; statmenai pagal „punktiškumo“ dimensiją, orientacija neigiama). Elementas ˜ yra intensyvinis, nes gali būti pakeičiamas ˋ (antra vertus, jį būtų galima laikyti ekstensyviniu, nes atitinkamame sinkretizmo santykyje virsta ˋ; bendriau apie šią dilemą plg. anksčiau § 2.1.1.2.3.2.).

2.2.1.2. Išraiškos konstituentai

Taip, kaip ir lietuvių kalboje, išraiškos konstituentų kategoriją galima toliau suskirstyti į tokias kategorijas:

2.2.1.2.1. „Sonantai“

Išraiškos konstituentai, kurie gali būti sintagmiškai ir nepriklausomi, ir priklausomi, latvių kalboje yra du: *i* ir *u*. Jų balsiniai varietetai manifestuojasi fonemomis /i/ ir /u/, jų priebalsiniai varietetai — fonemomis /j/ ir /v/ (arba tiksliau /w/). Registruojant atitinkami varietetai ir latvių kalboje redukuojami iki vieno vienintelio invarianto remiantis kalbos vartosenos substanciniu ir ženkliniu aspektais (t. y. remiantis jų fonologiniu artimumu ir jų pozicija ženkle; dėl šios antros redukcijos plg. *kāvu* ‘mušiau’ : *kaut* ‘mušti’, *tevi* ‘tave’ : *tev* ‘tau’, *tvert* ‘tverti’ : *turēt* ‘laikyti’, *klaja* ‘atviro’ (vyr. gim. vns. kilm.) : *klajš* ‘atviras’ (vyr. gim. vns. vard.), *dzeja* ‘poezija’ : *dzejnieks* ‘poetas’ ir pan.).

Sonantų sistema tad atrodo taip (pagal „priešakiškumo“ dimensiją, orientacija teigiama):

α	A
i	u

Iš šių elementų *i* būtų intensyvinis, nes prieš jį *k* ir *g* varijuoja (plg. § 2.2.2.).

2.2.1.2.2. Balsiai

Nepriklausomi išraiškos konstituentai yra trys: *a*, *e*, *ę*. Kitus pretendentus į balsius galima redukuoti. Ilguosius balsius galima suskaidyti į tolyginius dvibalsius: *ī* ≡ *ii, ū* ≡ *uu*, *ā* ≡ *aa*, *ē* ≡ *ee*, *ę̄* ≡ *ęę* (tarp ilgųjų balsių ir atitinkamų tolyginių dvibalsių nėra komutacijos santykio; be to, yra ir morfonologinių argumentų, plg. Hjelmslev 1973, 198–200).[25] Elementas *ŏ* gali būti laikomas svetimžodžių signalu ir elemento *a* variantu; elementą *ō* tada galima suskaidyti į *ŏŏ.*

Svarstytina ir elemento *ę* redukcija suskaidant jį į *ea.* Bet tai sukeltų komplikacijų aprašant kalbos vartosenos ženklinį ir substancinį aspektą: skiemuo su ilguoju *ę̄* susidėtų iš keturių balsių (*eaea*), be to *ę̄* būtų keturių išraiškos elementų apraiška, kas šiaip nepasitaiko.

Balsiai sudaro tokią sistemą (pagal „atvirumo“ dimensiją, orientacija teigiama):

β	B	γ
ę	e	a

Elementas *ę* yra intensyvinis, nes jis kai kuriais atvejais sinkretizuojamas su *e* ir jo atstovaujamas (plg. Sokols ir kt. 1959, 41tt, Mathiassen 1997,

[25] Interpretavus ilguosius balsius kaip tolyginius dvibalsius, galima (panašiai kaip ir lietuvių kalboje) rasti daugiau ženklų, remiančių elementų porų *i* ir *j*, *u* ir *v* redukciją į vieną elementą: plg. *līt* ≡ *liit* ‘lyti’ : *lija* ≡ *liia* ‘lijo’; *skūt* ≡ *skuut* ‘skusti’ : *skuvu* ≡ *skuuu* ‘skutau’ ir pan. — Dėl grynai fonologinių argumentų, remiančių ilgųjų balsių interpretaciją kaip tolyginių dvibalsių plg. Trubetzkoy (1939, 172).

29–31). Įtraukus *ŏ*, balsių sistema atrodo taip (pagal „atvirumo“ dimensiją, orientacija teigiama):

β	B	γ	Γ
ę	e	ŏ	a

2.2.1.2.3. Priebalsiai

Taip pat galima redukuoti daugelį pretendentų į priebalsius. „Palatalinius“ priebalsius galima suskaidyti į nepalatalinių priebalsių junginius su *j*: *ņ* ≡ *nj*, *ļ* ≡ *lj*, *š* ≡ *sj*, *ž* ≡ *zj*, *ķ* ≡ *kj*, *ģ* ≡ *gj*. Vadinamosios sargiosios afrikatos leidžiasi suskaidomos į uždarumos priebalsių junginius su sibiliantais: *c* ≡ *ts*, *ʒ* ≡ *dz*. Panašiai galima suskaidyti vadinamąsias žvarbiąsias afrikatas: *č* ≡ *tš* ≡ *tsj*, *ǯ* ≡ *dž* ≡ *dzj*. Į junginius su *j* galima suskaidyti ir kai kurias priebalsių samplaikas: *šņ* ≡ *snj*, *žņ* ≡ *znj*, *šļ* ≡ *slj*, *žļ* ≡ *zlj*, *ļņ* ≡ *lnj*, *ļķ* ≡ *lkj*, *ļģ* ≡ *lgj*, *ņķ* ≡ *nkj*, *ņģ* ≡ *ngj*, *šķ* ≡ *stj* arba *skj*, *žģ* ≡ *zdj* arba *zgj*. Pagrindą tokiems suskaidymams — panašiai kaip anksčiau (§ 2.2.1.2.2.) išdėstyta ilgųjų balsių atveju — ir čia sudaro tai, kad tarp šių elementų ir atitinkamų samplaikų (sudėtinių vienetų), į kuriuos juos galima suskaidyti, nėra komutacijos santykio. Papildomą pagrindą gali sudaryti morfonologinių alternacijų supaprastinimas, nors jis yra tik dalinis (apie tai plg. toliau § 2.2.2.).

Elementus *f* ir *x* galima suvokti kaip svetimžodžių signalus arba variantus: *f* apima sinkretizmą su *p*, *x* su *k* arba su nuliu.

Čia, žinoma, kyla ir bendresnis klausimas: kaip vertinti vadinamuosius svetimus elementus. Apskritai jų statusas Hjelmslevo teorijoje nėra visai aiškus, ir tai dviem požiūriais. Neaišku, kaip juos atpažinti, ir neaišku, ar jie priklauso kalbos sandarai, ar ne. Jensas Holtas (1964, 12–13; 1967, 63) čia kalba apie kalbų arba jų dalių sinkretizmą. Dviejų elementų sinkretizmas atsiranda, jeigu tam tikromis sąlygomis panaikinamas tarp jų esantis komutacijos santykis. Sinkretizmas, su kuriuo svetimų elementų atveju turime reikalo, egzistuoja tarp vienos kalbos sandaros elementų ir kitos kalbos sandaros elementų, ir jį sukelia konotato „tam tikra kon-

kreti kalba“ pašalinimas (t. y. pašalinimas to, kas sieja tam tikrą išraiškos planą su tam tikru turinio planu). Latvių kalbos priebalsių atveju gali būti sinkretizuojami svetimų kalbų elementai *f*, *x*, *h* ir latvių kalbos sandaros elementai *p*, *k* ir nulis. Šio sinkretizmo rezultatai vertintini kaip atitinkamų „savų“ elementų varietetai sujungus su svetimumo indikatoriumi, ir jie manifestuojasi fonemomis /f/ ir /x/. Pašalinus šį indikatorių sinkretizmas pasireiškia atitinkamais „savais“ elementais — latvių kalbos priebalsių atveju elementais /p/, /k/ ir nuliu. Lieka klausimas, ar latvių kalbos elementus *f*, *x* iš tiesų reikia vertinti kaip variantus, t. y. ar jie visada eina kartu su minėtuoju indikatoriumi.

Elementų *m*, *n*, *r*, *l* atveju kyla klausimas, ar juos reikia priskirti sonantams (§ 2.2.1.2.1.) ar priebalsiams, nes skiriami ir jų vadinamieji skiemeniniai variantai (plg. *iesms* ‘iešmas’, *putns* ‘paukštis’, *katrs* ‘kiekvienas’, *katls* ‘katilas’). Sprendimai iš esmės yra trys:

1° Skiemeniniai *m*, *n*, *r*, *l* suvokiami kaip *m*, *n*, *r*, *l* junginio su visų balsių sinkretizmu manifestacija. Argumentas prieš tai būtų, kad neaišku, kokiomis sąlygomis šis sinkretizmas turėtų būti įtrauktas (vien tik išraiškos planu paremtas sąlygas suformuluoti būtų sunku).

2° Skiemeniniai *m*, *n*, *r*, *l* iš tiesų priskiriami sonantų kategorijai, o būtent — kaip jų subkategorija, kuri nuo *u* ir *i* subkategorijos skirtųsi tuo, kad jos nariai, jeigu neina kartu su balsiu arba su *u*, *i*, negali jungtis su „stipriuoju kirčiu“ (') (kitos sonantų subkategorijos nariai tai gali).

3° Skiemeniniai *m*, *n*, *r*, *l* išvis nesuvokiami kaip sintagmiškai nepriklausomi, t. y. jie negali sudaryti intensinį išraiškos eksponentą apimančios išraiškos sintagmos branduolio (negali sudaryti skiemens branduolio). Kitaip tariant, *m*, *n*, *r*, *l* suvokiami kaip priebalsiai. Iš tiesų nėra gero pagrindo manyti, kad tokios išraiškos grupės kaip *ms* arba *sms* žodyje *iesms* apimtų „silpnąjį kirtį“ (°) (panašiai Holst 2001, 48).

Antrasis sprendimas gali pasirodyti paprastesnis už trečiąjį aprašant kalbos vartosenos substancijos aspektą. Priskyrus *m*, *n*, *r*, *l* sonantų kategorijai, supaprastėja „priegaidžių“ manifestacijos aprašas, nes užtenka konstatuoti, kad priegaidės manifestuojasi balsiuose arba sonantuose, o

priskyrus *m*, *n*, *r*, *l* priebalsių kategorijai tektų pripažinti, kad jos manifestuojasi balsiuose, sonantuose ir kai kuriuose priebalsiuose.

Operatyviniu požiūriu anksčiau (ekskurse II) minėta ritminė analizė gali padėti apsispręsti, kuriai kategorijai priskirti *m*, *n*, *r*, *l*.

Neįskaitant *m*, *n*, *r*, *l*, likusieji priebalsiai sudaro tokią sistemą (gulsčiai pagal „priešakiškumo“ dimensiją, statmenai — pagal „duslumo“ dimensiją; abiem atvejais orientacija teigiama):

	β	B	γ	Γ
α	p	k	t	s
A	b	g	d	z

Priebalsiai *t* ir *d* yra intensyviniai (pagal „priešakiškumo“ dimensiją), nes tautosilabiniuose junginiuose prieš *t/d* jiems atstovauja *s/z*. Priebalsiai *s* ir *z* užima Γ poziciją, kuo galima paaiškinti jų frikatyvinę manifestaciją — visi kiti šios kategorijos nariai manifestuojasi uždarumos fonemomis (bet galima pasiūlyti ir alternatyvų struktūros apibūdinimą, kai *t/d* bus ekstensyviniai ir užims Γ poziciją, o *s/z* bus intensyviniai ir užims γ poziciją; plg. anksčiau § 2.1.1.2.3.2.).

Įtraukus *f* ir *x*, sistema atrodytų taip — pagal tas pačias dimensijas, tik *x* neturi skardžios manifestacijos, o *f* tik potencialiai gali užimti Γ_2 poziciją; *x* užima Γ_2 poziciją dėl dvejopos manifestacijos — ši fonema manifestuojasi kaip [x] (*ach-Laut*) arba kaip [ç] (*ich-Laut*):

	β	B	γ	Γ	Γ_2
α	p	k	t	s	f
A	b	g	d	z	x

Skardžiuosius priebalsius būtų galima suskaidyti į atitinkamų dusliųjų junginius su *x*, o prieš kitus skardžiuosius būtų galima juos laikyti atitinkamų dusliųjų variantais. Vadinamąjį balsingumo koreliacijos neutralizavimą (prieš duslųjį priebalsį) tada būtų galima interpretuoti kaip latentinio *x* manifestaciją. Sistema tokiu atveju atrodytų taip (pagal „priešakiškumo“ dimensiją, orientacija teigiama):

β	B	γ	Γ	$Γ_2$
p	k	t	s	x

Tačiau prieš tokią redukciją galima iškelti tokius pat argumentus kaip ir prieš lietuviškų *ė* ir *o* redukciją į *ee* ir *ŏŏ* ir lietuviškų skardžiųjų priebalsių redukciją į dusliųjų junginius su *h* (plg. anksčiau §§ 2.1.1.2.2.–3.). Tokia redukcija sukeltų tam tikrų komplikacijų, nes *x* šiaip pasirodo tik svetimžodžiuose, o čia jis, įeidamas į priebalsių samplaikų sudėtį, padėtų sudaryti ir „savojo" sluoksnio ženklus. Įtraukus *x* reikėtų įtraukti dar *f*, ir gautume tokią sistemą (gulsčiai pagal „priešakiškumo" dimensiją, orientacija teigiama; statmenai pagal „uždarumos" dimensiją, orientacija neigiama):

	β	B	γ
α	f	x	s
A	p	k	t

2.2.2. Latvių kalbos morfonologija

Prie šios latvių kalbos išraiškos sistemos apžvalgos pridursiu dar keletą pastabų, kurių tikslas bus palyginti pateiktą aprašą su morfonologiniu latvių kalbos aprašu.

Hjelmslevas aprašo paprastumą (apie tai plg. anksčiau § 1.2.6.) suvokė, visų pirma, kaip aprašu pasiekiamo elementų inventoriaus paprastumą: jis norėjo, kad elementų skaičius būtų kuo mažesnis. Tačiau sudėtinio dydžio suskaidymas į du dydžius, kurie jau anksčiau buvo užregistruoti kaip invariantai, gali sukelti komplikacijų elementų kombinavimo taisyklėse arba manifestavimo taisyklėse (apie tai buvo užsiminta anksčiau, § 2.2.1.2.2.). Vaizdų pavyzdį, kokių komplikacijų kalbos vartosenos ženklinio aspekto apraše (t. y. morfonologijoje arba formaliojoje morfologijoje) gali sukelti per didelė elementų skaičiaus redukcija, duoda kaip tik latvių kalba. Anksčiau (§ 2.2.1.2.3.) buvo pasiūlyta kai kuriuos priebalsinius dydžius suskaidyti į junginius su *j*. Tokiu būdu morfonologinės alternacijos *n*

~ ņ ≡ nj, *l ~ ļ ≡ lj*, *s ~ š ≡ sj*, *z ~ ž ≡ zj*, *c ≡ ts ~ č ≡ tsj*, *ʒ ≡ dz ~ ǯ ≡ dzj*, *st ~ sķ ≡ stj* ir tolesnės priebalsių samplaikas apimančios alternacijos sutapatinamos su morfonologinėmis alternacijomis *p ~ pj*, *b ~ bj*, *m ~ mj*, *v ~ vj*. Abejas alternacijas formaliosios morfologijos požiūriu galima suvokti kaip priebalsiu *j* prasidedančios galūnės arba priesagos pridūrimą prie nekintančio kamieno. Bet lieka dar keturios alternacijos, kurių negalima minėtu būdu išaiškinti: *t ~ š ≡ sj*, *d ~ ž ≡ zj*, *k ~ c ≡ ts*, *g ~ ʒ ≡ dz*. Tokiais atvejais reikia postuluoti kamieno kaitą sukeliančią galūnę (priesagą). Taigi priėmus anksčiau postuluojamą priebalsių skaičiaus redukciją atsiranda komplikacijų aprašant kalbos vartosenos ženklinį aspektą. Morfonologiniame apraše, kuris remiasi fonologija, nustatoma viena vienintelė galūnė, sugebanti sukelti tam tikrą kamieno kaitą, o glosematiniame apraše būtina operuoti trejopomis galūnėmis — viena, kuri sukelia kamieno kaitą ir prasideda *j* (*t ~ š ≡ sj*, *d ~ ž ≡ zj*), antra, kuri sukelia kamieno kaitą, bet neprasideda *j* (*k ~ c ≡ ts*, *g ~ ʒ ≡ dz*), ir pagaliau trečia, kuri palieka kamieną nepakeistą ir prasideda *j* (likusios alternacijos).

Jeigu tartume, jog *ķ* ir *ģ* yra elementų *k* ir *g* varietetai tautosilabiniuose junginiuose prieš *i* ir *e*[26], o prieš *a* ir *u* (arba *ŏ*) gali būti suskaidomi į *k*, *g* junginius su elemento *i* vokaliniu variantu, minėtas problemas būtų galima iš dalies išspręsti pasiūlius alternatyvią atitinkamų elementų interpretaciją. Dydžius *š*, *ž*, *c* ir *ʒ* būtų galima vienais atvejais suskaidyti į *sj*, *zj*, *ts* ir *dz*, o kitais — į *tj*, *dj*, *kj* ir *gj* (t. y. *s ~ š ≡ sj* : *t ~ š ≡ tj*; *z ~ ž ≡ zj* : *d ~ ž ≡ dj*; *c ≡ ts ~ č ≡ tš ≡ tsj* : *k ~ c ≡ kj*; *ʒ ≡ dz ~ ǯ ≡ dž ≡ dzj* : *g ~ ʒ ≡ gj*). Taigi turėtume čia formos ir substancijos sinonimijos atvejį išraiškos plane: vienas ir tas pats išraiškos substancijos elementas (šiuo atveju fonemos /š/, /ž/, /c/ ir /ʒ/) skirtinguose sintagminiuose santykiuose gali būti skirtingų išraiškos formos elementų manifestacija (bendrai apie tai plg. Hjelmslev 1959, 80; 1973, 198, 231; Vykypěl 2005, 348–349). Tačiau šis alternatyvus sprendimas vėlgi sukeltų komplikacijų manifestavimo taisyklėse, o būtent

[26] Plg. *zaķi ≡ za-ki* ‘kiškiai’ : *saki ≡ sak-i* ‘sakai’. Jeigu *i*, *e* tautosilabiniuose junginiuose su k ir *g* manifestuojasi kaip /k/, /g/, tai tokia manifestacija yra svetimžodžių signalas (plg. Sokols ir kt. 1959, 62).

todėl, kad tie patys elementai skirtingose aplinkose gali gauti skirtingą manifestaciją.

Elementų *k* ir *g* atveju šis sprendimas, be to, sukeltų tolesnę komplikaciją formaliosios morfologijos apraše. Aprašant veiksmažodžių esamojo laiko vienaskaitos 2-ojo asmens formą, kai pridedama *k* ir *g* alternaciją sukelianti nulinė galūnė arba (sangrąžinių veiksmažodžių atveju) *-ies*, reikėtų skaitytis ne su viena, o su dviem skirtingom galūnėm, būtent *-Ø* ir *-j*, arba sangrąžos atveju *-ies* ir *-jies* (plg. *metu* 'metu', *met* 'meti' : *nāku* ≡ *naaku* 'ateinu', *nāc* ≡ *naakj* 'ateini'). Panašiai ne su viena, o su dviem galūnėm reikėtų operuoti tokių žodžių kaip *zaķis*, *brālis* atveju: plg. daugiskaitos vardininką *zaķi* ≡ *zaki* 'kiškiai' : *brāļi* ≡ *braalji* 'broliai'.

Trumpos išvados arba perspektyvos: Ekskursas III

Ligi šiol apie morfonologiją buvo kalbėta daugiausiai glosematiniu požiūriu. Bet taip pat būtų galima prieš kenematiką kelti priekaištus iš (mor)fonologinių pozicijų. Bendras dalykas, kurį galima iškelti prieš glosematinį aprašą, o tiksliau — prieš radikalią elementų skaičiaus redukciją, yra tai, kad ji nieko nesupaprastina. Svarbu pastebėti, kad toks argumentas yra Hjelmslevo teorijos požiūriu imanentinis, nes paprastumas yra Hjelmslevo empirikos principo dalis. Kaip jau yra parodęs Henningas Spang-Hanssenas (1949), paprastumo sąvoka yra sąlygiškas dalykas: elementų skaičiaus sumažinimas per redukciją, kuriai Hjelmslevas suteikdavo pirmenybę, gali sukelti komplikacijų formuluojant elementų kombinavimo ir / arba manifestavimo taisykles. Tai rodo ir daugelis anksčiau aptartų pavyzdžių. Tolesnis, ne mažiau esminis priekaištas yra susijęs su aprašo operatyviniu aspektu (kaip jau buvo užsiminta § 1.2.6.): registruojant elementus ir jų santykius glosematika nelabai gali išsiversti be patyrimo duomenų, kuriuos teikia kalbos vartosena.

Tiems, kurie yra nepatenkinti ir „substancine" fonologija, ir griežtai glosematiniu išraiškos plano aprašu, lieka dvi alternatyvos:

1° viena alternatyva — tai nuosaikus paprastumo siekis, kai atsižvelgiama į visus paprastumo aspektus. Tokį principą randame įgyvendintą Josefo Vacheko meistriškoje čekų kalbos fonologijos apybraižoje (Vachek 1968). Dėl elementų manifestavimo ir kombinavimo komplikacijų, pavyzdžiui, Vachekas atsisako ilguosius balsius suskaidyti į tolyginius dvibalsius ir tuo pačiu metu sutapatinti *j* ir *i*, nes tada tokią išraiškos formą kaip čekų *jí* ‘valgo’ arba ‘jai’ (naud.) reikėtų interpretuoti kaip /iii/ (plg. Vachek 1968, 44).

2° antroji alternatyva — tai diferencijuoti fonologinę sistemą pagal jos elementų sintagminius santykius, arba sintagmiškai (morfonologiškai) klasifikuoti fonologinės sistemos elementus. Ši alternatyva galėtų tapti išeities tašku dar vienam, trečiam jau šiame veikale, ekskursui — tuo įdomesniam, kad ją galima sieti su Vilémo Mathesiaus fonologinės teorijos — nepelnytai beveik užmirštos klasikinės Prahos fonologijos krypties — aptarimu.

Kaip Oldřichas Leška gausiuose savo darbuose apie Prahos mokyklą (plg., pvz., Leška 1998, 1999) yra parodęs, klasikinės Prahos fonologijos rėmuose galima atskirti dvi pagrindines fonologinio aprašo koncepcijas. Pirmąją galima sieti su Romano Jakobsono ir Nikolajaus S. Trubeckojaus, antrąją — su Vilémo Mathesiaus pavarde. Pirmąją galima pavadinti paradigmine arba substancine: jos esmę sudaro fonemų inventoriaus suskirstymas (struktūros nustatymas) pagal jų fonologinį tūrį, t. y. pagal diferencinių fonetinių požymių visumą. Antrąją fonologijos koncepciją galima pavadinti sintagmine: jos esmę sudaro fonemų inventoriaus struktūros apibūdinimas pagal tai, kokį vaidmenį atskiros fonemos atlieka konstruojant ženklus; remiantis tuo galima suformuluoti tam tikros kalbos fonologinę charakteristiką, arba Mathesiaus žodžiais tariant, jos charakterologiją. Abi koncepcijos turi savo privalumų ir trūkumų.

Jakobsono ir Trubeckojaus fonologija, skirtingai nei Mathesiaus, nėra imanentinė, arba bent jau nesiekia imanencijos. Imanenciją čia reikia suvokti kaip tam tikros atskiros kalbos fonologinės sistemos vidinį funkcinį kryptingumą, kurį lemia užduotis — konstruoti ženklus. Jakobsono ir Tru-

beckojaus fonologija, kitaip tariant, ir nesiorientuoja į vidinį tam tikros konkrečios kalbos charakterį, kurį sudaro savita išraiškos sąsaja su šios kalbos turiniais, ir nesiekia jo aprašyti.

Antra vertus, Mathesiaus fonologija sunkiau naudotis siekiant apibūdinti ir išaiškinti kalbų sąveikos reiškinius, tokius kaip negimtųjų kalbų percepcija ir tarimas, skolinių fonologinė adaptacija ir pan. Net siekiant tarpusavy palyginti pagal tokią koncepciją struktūriškai apibūdintas fonologines sistemas, kaip lyginimo pagrindo prireikia papildomos aksiomatikos; taikant pirmąją fonologijos koncepciją tokį pagrindą savaime jau sudaro fonetika, t. y. jau nekalbinės analizės metu nustatytos foninės savybės (lyginti fonologines sistemas tad pagal pirmąją koncepciją reiškia nustatyti, kurios fonetinės savybės atitinkamose kalbose tampa diferencinėmis). Galiausiai Jakobsono ir Trubeckojaus fonologijai lengviau suvokti ir išaiškinti tiesioginį fonemų semiologizavimą nagrinėjant estetinę kalbos funkciją.

Taigi idealas būtų šių dviejų požiūrių į fonologinį aprašą sintezė: nuodugnus vidinės, „paradigminės“ fonemų kategorijų struktūros aprašas pagal fonologinį tūrį, sujungtas su fonemų konstruojant kalbos ženklus atliekamų funkcijų aprašu.

Esu įsitikinęs, kad viena iš svarbesnių fonologinių tyrimų užduočių yra išanalizuoti Mathesiaus fonologinę koncepciją bei jos įtaką.

Literatūros sąrašas

Ducrot, O. 1967. La commutation en glossématique et en phonologie. *Word* 23, 101–121.

Ďurovič, Ľ. 1967a. Diskusinė pastaba dėl Kuryłowicz 1967. In: Hamm 1967, 170–171.

Ďurovič, Ľ. 1967b. Das Problem der Morphonologie. In: *To Honor Roman Jakobson. Essays on the Occasion of His Seventieth Birthday 11 October 1966*. I. The Hague–Paris: Mouton (Janua Linguarum. Series Maior, 31), 556–568.

Eckert, R., Bukevičiūtė, E.–J., Hinze, F. 1994. *Die baltischen Sprachen*. Leipzig etc.: Langenscheidt.

Fasske, H. 1990. *Sorbischer Sprachatlas* 13. *Synchronische Phonologie*. Bautzen: Domowina.

Fischer-Jørgensen, E. 1975. *Trends in Phonological Theory*. Copenhagen: Akademisk Forlag.

Fischer-Jørgensen, E. 1979. *25 Years' Phonological Comments*. München: Fink. (Internationale Bibliothek für allgemeine Linguistik, 31.)

Gregersen, F. 1991. *Sociolingvistikkens (u)mulighed. Videnskabshistoriske studier i Ferdinand de Saussures og Louis Hjelmslevs strukturalistiske sprogteorier*. I–II. København: Tiderne Skifter.

Hamm, E. (ed.) 1967. *Phonologie der Gegenwart*. Graz–Wien–Köln: Hermann Böhlaus Nachf. (Wiener Slavistisches Jahrbuch. Ergänzungsband 6.)

Hjelmslev, L. 1922. Indtryk fra Litauen. I: Ydre linjer. II: Indre liv. *Gads danske Magasin* 16, 409–416 & 456–464.

Hjelmslev, L. 1930. *Det litauiske Folk og dets Sprog*. København: Henrik Koppels Forlag.

Hjelmslev, L. 1932. *Etudes baltiques*. Copenhague: Levin & Munksgaard.

Hjelmslev, L. 1935. *La catégorie des cas*. I. Aarhus: Universitetsforlaget i Aarhus. (Acta Jutlandica, 7/1.) Perspausdinta: München: Fink, 1972. (Internationale Bibliothek für allgemeine Linguistik, 25.)

Hjelmslev, L. 1936–37. Accent, intonation, quantité. *Studi baltici* 6, 1–57. Perspausdinta: Hjelmslev 1973, 181–222.

Hjelmslev, L. 1940–41. [Recenzija:] Ľ. Novák, Quelques remarques sur le système phonologique du hongrois. *Acta Linguistica* 2, 67.

Hjelmslev, L. 1943. *Omkring sprogteoriens grundlæggelse*. København: Munksgaard. Originali paginacija išlaikyta angliškame vertime: L. Hjelmslev, *Prolegomena to a Theory of Language*, transl. F. J. Whitfield. Baltimore: Waverly Press, 1953; 2-as leidimas: Madison: The University of Wisconsin Press, 1961.

Hjelmslev, L. 1946. Estland, Letland og Litauen. *Frit Danmark* 5, Nr. 19, 7 & 10–11.

Hjelmslev, L. 1956. Etudes de phonétique dialectale dans le domaine letto-lituanien. *Scando-Slavica* 2, 62–86.

Hjelmslev, L. 1959. *Essais linguistiques*. Copenhague: Nordisk Sprog- og Kulturforlag. (Travaux du Cercle linguistique de Copenhague, 12.)

Hjelmslev, L. 1972. *Sprogsystem og sprogforandring*. Copenhague: Nordisk Sprog- og Kulturforlag. (Travaux du Cercle linguistique de Copenhague, 15.)

Hjelmslev, L. 1973. *Essais linguistiques* II. Copenhague: Nordisk Sprog- og Kulturforlag. (Travaux du Cercle linguistique de Copenhague, 14.)

HJELMSLEV, L. 1974. *Aufsätze zur Sprachwissenschaft*. Stuttgart: Ernst Klett Verlag.

HJELMSLEV, L. 1975. *Résumé of a Theory of Language*, ed. F. J. Whitfield. Copenhague: Nordisk Sprog- og Kulturforlag. (Travaux du Cercle linguistique de Copenhague, 16.)

HJELMSLEV, L. 1995. *Kalba. Įvadas.* Vertė M. Daškus. Vilnius: Baltos lankos.

HLADKÝ, J. 1997. Bibliography of Professor Josef Vachek's works. *Brno Studies in English* 23, 15–42. (Sborník prací filosofické fakulty brněnské university, S 3.)

HOLST, J. H. 2001. *Lettische Grammatik*. Hamburg: Buske.

HOLT, J. 1964. *Beiträge zur sprachlichen Inhaltsanalyse*. Innsbruck: Innsbrucker Gesellschaft zur Pflege der Geisteswissenschaften. (Innsbrucker Beiträge zur Kulturwissenschaft. Sonderheft 21.)

HOLT, J. 1967. Contribution à l'analyse fonctionelle du contenu linguistique. In: K. Togeby (ed.): *La glossématique: L'héritage de Hjelmslev au Danemark*. Paris: Didier & Larousse, 59–69. (Langages 6, Juin 1967.)

HOSKOVEC, T. 2002. Fonologický inventář a jeho morfonologické třídění. *Slavia* 71, 267–300.

JAKOBSON, R. ^{2}1971. *Selected Writings* I. The Hague–Paris: Mouton.

JAKOBSON, R., FANT, C. G. M., HALLE, M. 1988. Preliminaries to Speech Analysis. In: R. Jakobson, *Selected Writings* VIII. Berlin–New York–Amsterdam: Mouton de Gruyter, 583–660.

KOERNER, K. 1972. *Contribution au débat post-saussurien sur le signe linguistique*. The Hague–Paris: Mouton. (Approaches to Semiotics. Paperback Series, 2.)

KOMÁREK, M. ^{2}1962. *Historická mluvnice česká*. I. Praha: Státní pedagogické nakladatelství.

KOMÁREK, M. 1994. Prague School Morphonology. In: Luelsdorff 1994, 45–71.

Kuryłowicz, J. 1967. Phonologie und Morphonologie. In: Hamm 1967, 158–169.

Leška, O. 1998. Prague Circle Linguistics. *Linguistica Pragensia* 8, 57–72.

Leška, O. 1999. Prague School Linguistics: Unity in diversity. *Travaux du Cercle linguistique de Prague, nouvelle série* 3, 3–14.

Luelsdorff, Ph. A. (ed.) 1994. *The Prague School of Structural and Functional Linguistics*. Amsterdam–Philadelphia: John Benjamins. (Linguistic & Literary Studies in Eastern Europe, 41.)

Martinet, A. 1963. *Grundzüge der allgemeinen Sprachwissenschaft*. Stuttgart: W. Kohlhammer Verlag. (Urban Bücher, 69.)

Mathesius, V. 1911. On the Potentiality of the Phenomena of Language. In: Vachek 1964, 1–32.

Mathesius, V. 1932. O požadavku stability ve spisovném jazyce. In: B. Havránek & M. Weingart, eds., *Spisovná čeština a jazyková kultura*. Praha: Melantrich (Výhledy, 14), 14–31. Vokiškas vertimas: Über die Notwendigkeit der Stabilität in der Literatursprache. In: J. Scharnhorst & E. Ising (ed.), *Grundlagen der Sprachkultur*. I. Berlin: Akademie-Verlag (Sprache und Gesellschaft, 8/1), 1976, 86–102.

Mathesius, V. 1975. *A Functional Analysis of Present Day English on a General Linguistic Basis*, ed. J. Vachek. The Hague–Paris: Mouton (Janua Linguarum. Series Practica, 208) & Prague: Academia.

Mathiassen, T. 1997. *A Short Grammar of Latvian*. Columbus: Slavica Publishers.

Palionis, J. 1978. L. Hjelmslevo lietuviški laiškai. *Kalbotyra* 29, 108–112.

Pieper, J. ^{4}1990. *Thomas von Aquin*. München: Kösel.

Rasmussen, M. 1992. *Hjelmslevs Sprogteori. Glosematikken i videnskabshistorisk, videnskabsteoretisk og erkendelsesteoretisk perspektiv*.

Odense: Odense Universitetsforlag. (Odense University Studies in Scandinavian Languages and Literatures, 25.)

Sabaliauskas, A. 1999. Hjelmslev Louis Trolle. In: *Lietuvių kalbos enciklopedija*, par. K. Morkūnas. Vilnius: Mokslo ir enciklopedijų leidybos institutas, 246.

Saussure, F. de [2]1922. *Cours de linguistique générale*. Paris: Payot.

Sgall, P. 1995. Formal and Computational Linguistics in Prague. *Travaux du Cercle linguistique de Prague, nouvelle série* 1, 23–35.

Sgall, P. 2002. Freedom of Language: Its nature, its sources, and its consequences. *Travaux du Cercle linguistique de Prague, nouvelle série* 4, 309–329.

Sokols, E. ir kt. 1959. *Mūsdienu latviešu literārās valodas gramatika*. I. Rīga: Latvijas PSR Zinātņu akadēmijas izdevniecība.

Spang-Hanssen, H. 1949. On the Simplicity of Descriptions. *Travaux du Cercle linguistique de Copenhague* 5, 61–70.

Trubetzkoy, N. S. 1929. Sur la «Morphonologie». *Travaux du Cercle linguistique de Prague* 1, 85–88. Perspausdinta: Vachek 1964, 183–186.

Trubetzkoy, N. S. 1931. Gedanken über Morphonologie. *Travaux du Cercle linguistique de Prague* 4, 160–163.

Trubetzkoy, N. S. 1934. *Das morphonologische System der russischen Sprache.* Praha: Jednota Českých matematiků a fysiků & Harrassowitz. (Travaux du Cercle linguistique de Prague, 5/2.)

Trubetzkoy, N. S. 1939. *Grundzüge der Phonologie*. Praha. (Travaux du Cercle linguistique de Prague, 7.)

Vachek, J. (ed.) 1964. *A Prague School Reader in Linguistics*. Bloomington: Indiana University Press.

Vachek, J. 1966. *The Linguistic School of Prague*. Bloomington–London: Indiana University Press.

Vachek, J. 1968. *Dynamika fonologického systému současné spisovné češtiny*. Praha: Academia. (Studie a práce lingvistické, 8.)

Vachek, J. 1973. *Written Language (General Problems and Problems of English).* The Hague–Paris: Mouton. (Janua Linguarum. Series Critica, 14.)

Vachek, J. 1989. *Written Language Revisited*, ed. Ph. A. Luelsdorff. Amsterdam–Philadelphia: John Benjamins.

Vachek, J. 2002. Prolegomena to the History of the Prague School of Linguistics. *Travaux du Cercle linguistique de Prague, nouvelle série* 4, 3–81.

Vachek, J. 2003. *Dictionary of the Prague School of Linguistics*, ed. J. Dušková. Amsterdam–Philadelphia: John Benjamins. (Studies in Functional and Structural Linguistics, 50.)

Vykypěl, B. 2005. *Glossematikstudien. Unzeitgemäße Betrachtungen zu Louis Hjelmslevs Sprachtheorie*. Hamburg: Verlag Dr. Kovač. (Philologia — Sprachwissenschaftliche Forschungsergebnisse, 66.)

Dalykinė rodyklė

akcentas *46-47, 71*
aktualioji notacija *13*
alternacijos *79, 80, 81*
    laisvosios *27, 55–56*
    susietosios *55, 57*
analizė *25, 28, 30, 34, 37, 78*
apibrėžimas, elementų ir jų santykių *37*
apibrėžtis *25, 62*
    formali *25, 62*
    operatyvi *25, 62*
    reali *25*
arbitralumas, kalbos ženklo *18, 19, 20, 21*
asociatyvinis santykis *14*
balsis *29, 47, 48, 49, 50, 58, 60, 68, 69, 70, 73, 75, 76, 77, 78, 82*
dedukcija *23, 24, 25, 30*
dependencija *13*
diachronija *21, 40, 41, 42, 68*
dimensijos, kategorijos *15, 31, 35, 36, 46–48, 50,51, 52, 53, 54, 71–76, 78, 79*
dviguba kalbos artikuliacija *14*
eksponentas (charakteristika) *29, 35, 36*
ekstensiniai eksponentai *29, 35, 46, 71*
ekstensyvinis narys *31, 32, 52, 53, 74, 78*
empirika *25, 37*
empirikos principas *25, 27, 37, 62, 81*
figūra *15, 16*
fonologija *26, 27, 38, 39, 45, 55, 59, 60, 63, 64, 65, 66, 67, 68, 69, 80, 82, 83*
fonologinis tūris *56, 82, 83*
forma *17, 18, 19, 20, 23, 34, 39, 40, 42, 57, 59, 63–65, 80*

funkcinis-generatyvinis aprašas *38*
giminingumas *18, 21*
idealioji notacija *13*
intensiniai eksponentai *29, 35, 46, 61, 69, 71, 73, 77*
intensyvinis narys *31, 32, 33, 47, 49, 50, 53, 71, 74, 75, 78*
interdependencija *13, 14, 15, 16, 32*
invariantas *13, 26, 27, 48, 65, 68, 71, 74, 79*
išraiškos planas 1*0–13, 15, 16, 18, 23, 26–29, 31, 39, 45, 56–57, 63–64, 69, 74, 80–81*
kalba apskritai vs. atskira kalba *25, 26*
kalbos organonas *37, 63*
kalbos reiškinių potencialumas *22*
kalbos sandara *15–17, 20–25, 27, 30, 31, 37, 41, 43, 45, 48, 56–57, 59, 60–62, 68–70, 76, 77*
kalbos teorija *9, 10, 24, 26, 27, 63, 68*
tinkama (adekvati), realistinė *24*
savavališka (arbitrali), arealistinė *24*
kalbos tipologija *21*
kalbos vartosena *15–25, 27, 37, 41, 43, 45, 48, 52, 53, 56, 57, 59–63, 68, 69, 74, 75, 77, 79, 80, 81*
kalbos ženklas *15–19, 22, 38, 45, 48, 53, 55–63, 65, 68, 69, 74, 79, 82, 83*
kalbos ženklo arbitralumas *18*
kategorija *23–24, 26–32, 34–36, 46–48, 52, 53, 59, 60, 61, 64, 65–72, 74, 77, 78*
kenematika *45, 46, 56, 57, 58, 62, 63, 70, 81*
kintamasis *13, 34*
kirtis (akcentas) *46, 47, 60, 61, 71–73*
silpnasis *46, 47, 61, 71–73, 77*
stiprusis *46, 47, 61, 71–73, 77*
komutacija *12, 13, 26, 59, 60, 63, 64, 65, 68*
komutacijos santykis *12, 13, 26, 50, 51, 64, 65, 67, 75, 76*
komutacijos testas *26*
konstanta *13, 34, 40*
konsteliacija *13, 32*
konstituentas (tematyvas) *29, 48, 49, 68, 69, 70, 74, 75*

langue *15, 25*
laisvoji kategorijos skaida *30, 33, 35, 36*
latencija (virtualumas), kalbos sandaros *21*
latentiniai elementai *47, 49, 50, 61, 71, 78*
materija *17*
metachronija *21, 68*
minimalioji pora *66, 67*
moduliacija *29*
morfonologija *27, 45, 46, 55, 56, 57, 58, 59, 60, 63, 70, 79, 81*
natūralioji kalba *14*
nevienalytiškumas, išraiškos ir turinio planų *14*
nominacijos aktas *36*
onomatologinės reikšmės *36*
orientacija, kategorijos arba jos dimensijos *71–75, 76, 78, 79*
organonas *38, 63*
pagrindinė r999eikšmė *30, 35, 36*
palatalizuoti priebalsiai *76*
paprastumas *69, 79, 37, 81, 82*
paradigminė ašis *11, 12, 14*
paradigminis santykis *12, 23, 30, 31, 57*
parole *15*
participacijos santykis *31*
patyrimo duomenys *37*
plerematika *38*
potencialumas žr. kalbos reiškinių potencialumas
pozicija *27, 28, 30, 40, 42, 51, 52, 54, 60, 61, 64, 70, 74, 78*
Prahos lingvistinio struktūralizmo mokykla *20, 37*
prasmė *17, 63*
priebalsis *26, 29, 48–55, 58, 68, 70, 76–80*
priegaidė (intonacija) *46, 47, 60–62, 71, 72, 73, 77*
  akūtinė *46*
  cirkumfleksinė *46, 47*
  krintančioji *71, 72, 73*

laužtinė *71, 72, 73*
tęstinė *71, 72, 73*
prozodema *61, 63, 67, 70, 71, 73*
rašytinė kalba *39-43, 49, 70*
redukcija *34, 46, 48, 49, 50, 51, 54, 55, 57, 58, 59, 69, 74, 75, 79, 80, 81*
registravimas, elementų ir santykių *37*
relevantiška aplinka *67, 68*
sakinio dalis *29*
sakinys *28, 29, 35, 46, 71*
sakytinė kalba *40-43, 46, 70*
semiologinis santykis *12, 14, 18, 19*
signantas *14, 15, 27, 28, 56, 57, 61*
signantų tapatumas *28*
signatas *15, 39*
sinchronija *21, 40, 42*
sinkretizmas *13, 32, 47, 49, 51–54, 61, 72, 73, 74, 76, 77*
išsprendžiamas *13, 28, 47, 61, 72*
neišsprendžiamas *13, 28, 72*
sintagminė ašis *11, 12, 14*
sintagminis santykis *11–16, 22, 23, 26, 30, 41, 52, 57, 64, 65, 67, 72, 73, 80, 82*
sintaksinės reikšmės *36*
skiemuo *26, 29, 46, 47–49, 52, 59, 60–62, 67, 69, 70, 71, 73, 75*
sluoksnis (*stratum*) *19, 79*
sonantas *29, 48, 69*
substancija *17–19, 22, 23, 27, 30, 31, 39, 40–43, 45, 48, 52, 57, 63, 64, 72, 77, 80*
substancijos panašumas *27, 28*
susietoji kategorijos skaida *30, 33, 34, 35, 36, 48*
turinio planas *11, 12, 13, 15, 16, 18, 23, 28, 30, 57, 64, 77*
variacija *26, 54, 73*
variantas *13, 18, 26, 34, 47, 49, 51, 54, 59, 65, 66, 68, 75, 76, 77, 78, 80*
varietetas *26, 27, 49, 50, 72, 73, 74, 77, 80*

Pavardžių rodyklė

Benveniste, Emile, *19*
de Saussure, Ferdinand, *14, 15, 16, 18, 19, 20, 21, 39*
Ducrot, Oswald, *64*
Faßke, Helmut, *27*
Fischer-Jørgensen, Eli, *63, 67*
Hjelmslev, Louis Trolle, *9, passim*
Holst, Jan Henrik, *73*
Holt, Jens, *76*
Hoskovec, Tomáš, *46, 55, 57, 58, 59, 60, 62*
Jakobson, Roman, *41, 42, 82, 83*
Leška, Oldřich, *82*
Martinet, André, *14*
Mathesius, Vilém, *19, 20, 36, 82, 83*
Rasmussen, Michael, *10*
Sgall, Petr, *20, 38*
Skalička, Vladimír, *20*
Spang-Hanssen, Henning, *81*
Trubetzkoy, Nikolai S., *27, 55, 57, 82, 83*
Vachek, Josef, *40, 41, 42, 43, 82*

Pastaboms